

*Περιεχόμενα*

|                                                                                | Σελίδα |
|--------------------------------------------------------------------------------|--------|
| <u>I) ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ</u>                                                      | 2      |
| <u>II) Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ</u>                                                | 3      |
| Η γένεση των αντιλήψεων                                                        | 3      |
| Η γένεση των Λέξεων                                                            | 4      |
| Οι μέθοδοι των Συλλογισμών                                                     | 5      |
| <u>III) Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ</u>                                               | 6      |
| Ο ορισμός της Φύσεως                                                           | 6      |
| Ο Δυϊσμός στην Φύση                                                            | 6      |
| Το πρόβλημα με τον Δυϊσμό                                                      | 7      |
| Η Στωική αιτιοκρατία στην Φύση                                                 | 7      |
| Τα δύο αίτια στην Φύση                                                         | 7      |
| <u>IV) Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ</u>                                             | 8      |
| Η ψυχή ως "μέρος" της Φύσης                                                    | 8      |
| Η συνείδηση του "Ζώου"                                                         | 8      |
| Η συνείδηση του "Ανθρώπου"                                                     | 9      |
| Η φύση της ανθρώπινης ψυχής                                                    | 9      |
| <u>V) Η ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ</u>                                                  | 10     |
| Η ηθικότητα σε επίπεδο θεωρίας. Ο ορισμός της.                                 | 10     |
| Οι δύο ερμηνείες του ορισμού                                                   | 10     |
| Η ηθικότητα σε επίπεδο πράξεως                                                 | 11     |
| Κατά φύσιν και παρά φύσιν πράξεις, και ηθική                                   | 12     |
| Τα προβλήματα                                                                  | 14     |
| Το καλό και το κακό ως φαινόμενα. Η ενεργητική<br>και η παθητική ερμηνεία τους | 15     |
| Η θέση του "κακού" στον κόσμο                                                  | 16     |
| Είναι τελικά ελεύθερος ο άνθρωπος;                                             | 16     |

## Η Στωική Φιλοσοφία

### I. ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

Ο Στωικισμός είναι ένα φιλοσοφικό σύστημα, που κλήθηκε να εξυπηρετήσει πολιτικές σκοπιμότητες στην διάρκεια του λεγομένου Ελληνιστικού Κόσμου, δηλ. από τον θάνατο του Αλεξάνδρου και εξής. Οι πολιτικές συνθήκες που είχαν σχηματισθεί όσο ζούσε, και τις οποίες ο ίδιος διαμόρφωσε, καθιστούσαν πλέον αναγκαίο ένα πολιτικό και κοινωνικό σύστημα άγνωστο έως τότε, τον 'Διεθνισμό'. Το απέραντο και αχανές κράτος του Αλεξάνδρου μόνο με ένα σύστημα κοινής και ομοιογενούς πολιτικής συμπεριφοράς θα ήταν δυνατόν να κυβερνηθεί. Για να φτάσει όμως στο σημείο αυτό, έπρεπε εκ των προτέρων να είχε διαμορφωθεί μία ομοιογενής κοινωνία με συγγενή χαρακτηριστικά. Αυτήν την υπηρεσία κλήθηκε να προσφέρει ο 'Στωικισμός', δηλ. να σχηματίσει μία ομογενοποιημένη διεθνή κοινότητα ανθρώπων, που να δέχεται όμοιες επιδράσεις από την εξωτερική πραγματικότητα, και που να αντιδρά όμοια σε κάθε περίπτωση. Είναι το σύστημα εκείνο που προωθεί την ιδέα της ομογενοποίησης των ανθρώπων τονίζοντας τις ομοιότητές τους.

Ο Στωικισμός λοιπόν ήταν ο τρόπος με τον οποίον απάντησε η ελληνιστική ηγεσία στο πρόβλημα της διακυβερνήσεως ενός ανομοιογενέστατου πληθυσμού στην ανατολική Μεσόγειο. Μέσω του Στωικισμού οι ηγέτες της Ελληνιστικής εποχής προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα 'νέο' πρότυπο ανθρώπου ξεκομμένου από το ιστορικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό του παρελθόν, προκειμένου να είναι πανέτοιμος να λειτουργήσει στα πλαίσια του τότε διεθνοποιημένου ελληνιστικού κόσμου. Την συνταγή μιας τέτοιας διακυβερνήσεως την παρέλαβαν από τους Έλληνες μονάρχες οι διάδοχοί τους Ρωμαίοι, και προώθησαν με μεγαλύτερη ακόμη θερμότητα τον Στωικισμό σαν μέσον πολιτικής 'πειθαρχίας', γι' αυτό και ο Στωικισμός γνώρισε στην Ρώμη μεγάλη άνθιση και ήταν το κυρίαρχο φιλοσοφικό μοντέλο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Η παρουσία του Στωικισμού ήταν εμφανής σε όλα τα επίπεδα της έρευνας, όπως στην 'Λογική', στην 'Φυσική', στην 'Ψυχολογία' και στην 'Ηθική'.

#### 1<sup>ov</sup>) Ο Στωικισμός στην «Λογική»

Ένας πρώτος χώρος έρευνας του Στωικισμού ήταν η 'λογική'. Στον χώρο αυτόν οι Στωικοί φιλόσοφοι ερεύνησαν τον τρόπο με τον οποίον παράγεται η γνώση στον άνθρωπο, και η απάντηση που έδωσαν ήταν «*από το εξωτερικό περιβάλλον*». Με απλά λόγια εννοούσαν ότι η γνώση υπάρχει έτοιμη έξω στο περιβάλλον, και περιμένει τον άνθρωπο να την αφομοιώσει. Η γνώση βρίσκεται στον εξωτερικό χώρο ως 'φαινόμενο', και ο άνθρωπος την συναντά με τις αισθήσεις του, και βάζοντάς την μέσα του την μετατρέπει από εξωτερική εμπειρία σε εσωτερική, δική του εμπεδωμένη γνώση. Ο Στωικισμός για να είναι σύμφωνος με τις διεθνιστικές του απόψεις, υποστήριξε ότι όχι μόνο η γνώση καθ' εαυτήν, αλλά και ο τρόπος κατάκτησής της είναι ενιαίος, κοινός σ' όλους τους ανθρώπου μη αφήνοντας κανένα περιθώριο διαφοροποίησης, πρόταξης των όποιων ιδιαιτεροτήτων του καθ' ενός.

Αξίζει εδώ να τονίσουμε ότι και ο Πλατωνισμός είχε ένα διεθνιστικό προφίλ, αφού κι αυτός δεχόταν ότι η γνώση είναι ενιαία, κοινή για όλους τους ανθρώπους, και βρίσκεται στον κόσμο των ιδεών έτοιμη να την κατακτήσει ο οιοσδήποτε άνθρωπος. Όμως συγχρόνως δεχόταν ότι ο τρόπος πρόσβασης σ' αυτήν δεν εξαρτάται από την εμπειρία, αλλά από την 'ανάμνηση' του καθ' ενός από εμάς, αλλά και τον 'διαλεκτικό' τρόπο με τον οποίον θα προσεγγίσει το αντικείμενο που θέλει να 'γνωρίσει'. Όλη αυτή η διαδικασία καθορίζεται από την ιδιαίτερη παιδεία και τον ξεχωριστό πολιτισμό του καθ' ενός μας. Όλα αυτά περιορίζουν τον 'διεθνιστικό' προφίλ του Πλατωνισμού στο έπακρον.

#### Ο Στωικισμός στην «Φυσική»

Ένας επόμενος χώρος έρευνας των Στωικών ήταν η "Φυσική". Πρόκειται για τον χώρο εκείνον στον οποίον κατά τους Στωικούς γεννιέται το σύμπαν γύρω μας. Και σ' αυτό το πρόβλημα της δημιουργίας του κόσμου οι Στωικοί απαντούσαν με μοχλό τον διεθνισμό. Έλεγαν ότι στην ζωή κυριαρχούν ως δημιουργούντα στοιχεία δύο πράγματα, ο 'Λόγος' και η 'Υλη'. Ως 'Λόγον' εννοούσαν ένα παγκόσμιο πνεύμα το οποίο κάλυπτε όλο το σύμπαν, δεν εξαρτάτο από τοπικούς, πολιτιστικούς, ιστορικούς παράγοντες, και εμφανιζόταν παν-

τού το ίδιο. Ως ‘Υλη’ εννοούσαν όχι το κάθε υλικό στοιχείο που συναντάμε εμείς γύρω μας, αλλά ένα άγνωστης υφής ‘πρωτόπλασμα’, ‘ά+σχημο’, που και αυτό υπάρχει παντού όμοιο. ‘Υλη’ αφ’ ενός και ‘Λόγος’ αφ’ ετέρου όντας και τα δύο σε κίνηση συναντώνται, με αποτέλεσμα ο ‘λόγος να υπεισέρχεται στην ύλη και να δημιουργεί τα επί μέρους όντα που βλέπουμε γύρω μας. Επειδή τώρα πρώτον όλα τα όντα του κόσμου είναι αποτέλεσμα αυτής της διπλής κινήσεως, και δεύτερον ύλη και πνεύμα καλύπτουν όλον τον κόσμο, κάθε κίνηση που γίνεται φέρνει και μία επόμενη, κι αυτή με την σειρά της μία ακόμη επόμενη. Αυτό σημαίνει ότι τίποτε στον κόσμο δεν είναι αυτόνομο, ανεξάρτητο, αλλά όλα μεταξύ τους συνεχόνται με την σχέση αιτίου και αποτελέσματος. Σύμφωνα λοιπόν με την διεθνιστική λογική των στωικών ο κόσμος είναι ενιαίος και αλληλοεπηρεαζόμενος.

### Ο Στωικισμός στην ‘Ψυχολογία’

Αυτός είναι ο τρίτος χώρος έρευνας των Στωικών. Εδώ εξετάζουν τον ρόλο και την αποστολή της ψυχής ανθρώπων και ζώων. Γι’ αυτούς η ψυχή είναι μέρος του παγκοσμίου ‘λόγου’, οπότε καθ’ ένας από μας είναι μέρος της παγκόσμιας κοινότητας, διότι η ψυχή μας ελέγχεται από τις απαιτήσεις και τα σχέδια του ‘Λόγου’. Να θυμηθούμε εδώ ότι σε αντίθεση με την διεθνιστική ερμηνεία των στωικών περί ψυχής, ο Πλάτωνας είχε δεχθεί ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι το εργαλείο με το οποίο επιχειρεί να ανέβει στον κόσμο των ιδεών, είναι υλικό στοιχείο και γι’ αυτό δεν μετέχει στην παγκόσμια τάξη.

### Ο Στωικισμός στην ‘Ηθική’

Εδώ έχουμε τον τέταρτο χώρο έρευνας των Στωικών, όπου ερευνάται η πρόπουσα συμπεριφορά των ανθρώπων. Σύμφωνα με την διδασκαλία τους η συμπεριφορά του καθ’ ενός ανθρώπου είναι αποτέλεσμα της επιρροής που ασκεί πάνω του ο παγκόσμιος ‘Λόγος’ ηθικός είναι ο άνθρωπος εκείνος που συμμορφώνει την συμπεριφορά του έτσι, ώστε να είναι σύμφωνη με τις επιταγές του παγκοσμίου ‘Λόγου’. Μάλιστα κάνουν και μία σημαντική παρατήρηση, όταν λένε ότι επειδή οι επιταγές του ‘Λόγου’ πάνω μας είναι δεσμευτικές και η υλοποίησή τους αναπόφευκτη, συνεπώς ηθικός είναι εκείνος ο άνθρωπος που υλοποιεί τις επιταγές του ‘Λόγου’ πρόθυμα, και ανήθικος εκείνος που τις εκτελεί απρόθυμα.

## II. Η «ΛΟΓΙΚΗ» ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ

### Η Γένεση των ‘αντιλήψεων’

Σύμφωνα με τους Στωικούς η ‘αντίληψη’ επιτυγχάνεται στον άνθρωπο μέσω των αισθήσεων και των εικόνων του περιβάλλοντος. Οι εικόνες αυτές δημιουργούν εντυπώσεις και οι εντυπώσεις λέξεις. Η πορεία που ακολουθείται εν προκειμένω είναι η ακόλουθη. Αρχικά στο εξωτερικό περιβάλλον υπάρχει το οπτικό ερέθισμα το οποίο θα εισέλθει μέσα μας μέσω των αισθήσεων. Το ερέθισμα αυτό, δηλ. μία ‘εικόνα’ του εξωτερικού χώρου, αποθηκεύεται μέσα μας ως μία ‘εντύπωση’, και την αποκαλούν ‘σημαίνον’ και ‘προλήψιν’. Παραμένοντας μέσα μας υφίσταται μία σειρά επεξεργασιών, και μετατρέπεται σε ‘έναρθη σκέψη’, ή όπως το ονομάζουν ‘σημαινόμενον’, ή αλλιώς ‘έννοια’. Στο τέλος βγαίνει προς τα έξω ως λόγος εξωτερικός, ομιλία. ‘Γνώση’ λοιπόν είναι κατά τους Στωικούς μία λειτουργία που βασίζεται πάνω σε δύο σταθερές<sup>1</sup>: η πρώτη είναι το εξωτερικό περιβάλλον, και η δεύτερη είναι ο εσωτερικός κόσμος του ανθρώπου, που όπως θα δούμε πιο κάτω είναι αποτέλεσμα του παγκοσμίου ‘Λόγου’. Οπότε η γνώση δεν είναι ένα προσωπικό θέμα του καθ’ ενός από εμάς, αλλά μία πορεία στην οποία παραμερίζεται η όποια προσωπική ιδιαιτερότητα των ανθρώπων. Βλέπουμε δηλ. ότι όσον αφορά την γένεση των αντιλήψεων όλοι οι άνθρωποι τοποθετούνται στην ίδια βάση και δεν διαχωρίζονται ούτε ως προς την παιδεία τους ούτε ως προς την γνωστική τους ικανότητα.

## Η Γένεση των Λέξεων

Ιδιαίτερη αξία για τους Στωικούς έχει το στάδιο των ‘εσωτερικών διεργασιών’, κατά το οποίο γίνονται όλες εκείνες οι απαραίτητες μετατροπές μέσα μας πάνω στο ‘σημαίνον’, ώστε αυτό να αποκτήσει μία δική του ονομασία, και να γίνει ‘σημαινόμενον’. Αυτή η διαδικασία της μετατροπής του ‘σημαίνοντος’ σε ‘σημαινόμενον’ επιβάλλεται από το ‘σημαίνον’ με βάση την εικόνα που παρουσιάζει στο εξωτερικό περιβάλλον. Αυτή η διεργασία απολήγει σε δύο κατηγορίες ‘σημαινομένων’, στα ‘ελλιπή’ και στα ‘αυτοτελή’. ‘**Ελλιπή**’ σημαίνονα λέγονται εκείνα τα ονόματα που περιγράφουν κάποιες ενέργειες χωρίς την συνοδεία υποκειμένου ή άλλων προσδιορισμών· πρόκειται για την πράξη αυτήν καθ’ εαυτήν χωρίς τίποτε επί πλέον. ‘**Αυτοτελή**’ σημαίνονα λέγονται εκείνα τα ονόματα που δεν περιγράφουν απλώς μία ενέργεια, αλλά προχωρούν και στον σχολιασμό της με την προσθήκη υποκειμένων ή αντικειμένων. Για καλύτερη κατανόηση ας δώσουμε το παρακάτω παράδειγμα:

«*Βλέπω μία παράσταση στον εξωτερικό χώρο, ας πούμε μία κίνηση στον δρόμο. Αυτό είναι το οπτικό ερέθισμα. Αυτό τώρα το ερέθισμα μπαίνει μέσα μου και γίνεται ‘σημαίνον’ με την έννοια ότι παράγει και δημιουργεί την δυνατότητα της μετατροπής της εικόνας σε ‘λέξη’, δηλ. σε ‘σημαινόμενον’.* Αυτή η μετατροπή μπορεί να γίνει με δύο τρόπους: 1<sup>ος</sup>) η μετατροπή αυτή να σταματήσει μόνο στον λεκτικό χαρακτηρισμό της εικόνας, ας πούμε να παραχθεί μόνο η λέξη ‘βάδισμα’. *Εν προκειμένω έχουμε ένα ελλιπές σημαίνονο, διότι λείπουν βασικές πληροφορίες πάνω στην περιγραφή της κίνησης αυτής. Επειδή το ελλιπές αυτό σημαίνονο αναπαριστά μία πραγματικότητα, γι’ αυτό θεωρείται ως κάτι το ‘υλικό’, το ‘σωματικό’.* 2<sup>ος</sup>) Μπορεί όμως η μετατροπή αυτή να προχωρήσει και σε μία επεξεργασία της εικόνας τέτοια που να φτάσει και στον σχολιασμό της, και έτσι να δημιουργήσει ένα σημαίνονο του τύπου ‘ο Χ’ βαδίζει’. Αυτού του είδους το σημαίνονο είναι **αυτοτελές**, δηλ. πλήρες, διότι συνοδεύεται κι από τον σχολιασμό της εικόνας, και από αυτήν την άποψη θεωρείται ως κάτι τώρα το άϋλον, το μη ‘σωματικόν’, υπό την έννοια ότι ως ‘φράση’ αποδεσμεύεται από την εμπειρία και μπορεί να διατυπωθεί ανεξάρτητα από το αν συμβαίνει ή δεν συμβαίνει την στιγμή που ως ‘φράση’ διατυπώνεται». Ακολουθώντας λοιπόν την θεωρία των στωικών προκειμένου για την γένεση των λέξεων διαπιστώνουμε την ύπαρξη τριών σταδίων:

1<sup>ο</sup> Στάδιο: στον περιβάλλοντα χώρο υπάρχουν ερεθίσματα, τα οποία μεταφέρονται στο μυαλό μας όπως ακριβώς είναι χωρίς καμία επεξεργασία εκ μέρους μας. Τα αποδεχόμαστε ως πράγματα του εξωτερικού χώρου και τα ονοματίζουμε εντυπώσεις, σημαίνοντα, προλήψεις.

2<sup>ο</sup> Στάδιο: ακολουθεί τώρα η επεξεργασία όλων αυτών των ερεθισμάτων μέσα μας με δύο πιθανούς τρόπους· α) μετατρέπουμε μέσα μας την εικόνα - ερέθισμα του εξωτερικού χώρου σε δική μας λέξη, της δίνουμε δηλ. ένα κωδικό με τον οποίο επικοινωνούμε μαζί της. Βλέπουμε δηλ. έξω την εικόνα κάποιου να κινείται και αμέσως δίνουμε την κωδική λέξη ‘βάδισμα’. Παίρνουμε δηλ. την εντύπωση, το σημαίνον, την πρόσληψη αυτής της εικόνας, και την μετατρέπουμε σε έναρθη σκέψη, σε σημαίνονο, σε έννοια. Αυτοί οι τρεις τελευταίοι όροι λέγονται ‘ελλιπείς’, διότι αναπαράγουν την εικόνα του εξωτερικού χώρου ως μία δική μας κωδική λέξη χωρίς καμία απολύτως άλλη πληροφορία. Είναι μία υλική αναπαραγωγή της πραγματικότητας μέσα μου.

β) μετατρέπουμε μέσα μας την εικόνα - ερέθισμα του εξωτερικού χώρου σε δική μας λέξη, της δίνουμε δηλ. αυτής της εικόνας ένα κωδικό με τον οποίον να επικοινωνούμε μαζί της, μόνο που τώρα επεξεργαζόμαστε την εικόνα αυτήν προσθέτοντας και πληροφορίες που είναι αποτελέσματα δικής μας νοητικής πρωτοβουλίας. Δεν μένουμε μόνο στην κωδική λέξη ‘βάδισμα’, αλλά λέμε: «*γρήγορο βάδισμα*» ή «*κάποιος βαδίζει*» ή «*αυτός βαδίζει*» αποδεσμεύοντας την εμπειρία από την ‘έκφραση’. Πάλι πρόκειται για ένα σημαίνονο, μία έννοια, μία έναρθη σκέψη, μόνο που τώρα δεν χαρακτηρίζεται ‘ελλιπής’, αλλά ‘αυτοτελής’, διότι παρεμβαίνει η δική μας κρίση και διαμορφώνει τις εξωτερικές πληροφορίες έτσι, ώστε τώρα να έχουμε τον συνδυασμό ‘υλικής’ καί ‘άϋλης’ υπόστασης.

3<sup>ο</sup> Στάδιο: Παίρνουμε την κωδική αυτήν λέξη είτε ως ελλιπές είτε ως αυτοτελές σημαίνονο και την κάνουμε εξωτερική ομιλία.

### Οι μέθοδοι των συλλογισμών

Οι Στωικοί ερευνώντας την ‘πρόταση’ που έχει πλέον δημιουργηθεί ως παράγωγο της εσωτερικής επεξεργασίας των εξωτερικών εντυπώσεων, συμπεραίνουν ότι αυτή σχετίζεται με το ‘αυτοτελές’ σημαινόμενο κι όχι το ‘ελλιπές’, διότι ‘πρόταση’ σημαίνει ‘άποψη - κρίση’, και κάτι τέτοιο μόνο το ‘αυτοτελές’ σημαινόμενο εξασφαλίζει στον άνθρωπο. Δέχονται ότι υπάρχουν εννέα τέτοια είδη ‘προτάσεων’, όπως ερωτήσεις, προσταγές, προσευχές, όρκοι, κ.ά. Όμως σημαντικότερες εξ όλων είναι κατά την γνώμη τους οι ‘*αξιωματικές προτάσεις*’, δηλ. οι προτάσεις εκείνες που μας παραπέμπουν στις προτάσεις του ‘Είναι’, όπου προβάλλεται μία αξίωση. Αν πω: «*αυτό είναι καλό, κακό, ωραίο, άσχημο*» δεν παρουσιάζω μόνο κρίσεις, αλλά συγχρόνως φιλοδοξώ, ‘αξιώνω’ αυτές οι κρίσεις να τύχουν της κοινής αποδοχής. Αυτές τώρα οι προτάσεις χωρίζονται σε:

- α) ‘ορισμένες’ (π.χ. αυτός βαδίζει)
- β) ‘κατηγορικές - ενδιάμεσες’ (π.χ. ο Σωκράτης βαδίζει)
- γ) ‘αόριστες’ (π.χ. κάποιος βαδίζει)

Οι ‘ορισμένες’ αξιωματικές προτάσεις είναι οι πλέον σημαντικές εξ όλων, διότι διαθέτουν μία αλήθεια μέσα τους που αποδεικνύεται εν τοις πράγμασιν. Δηλ. μόνο αυτές θεωρούνται ως αληθινές, διότι αν πω «*αυτός βαδίζει*», τότε σίγουρα είμαι συγχρόνως και ο παρατηρητής της κίνησης· είναι αδύνατον να πω την πρόταση αυτήν χωρίς να βλέπω συγχρόνως την πράξη στην εκτέλεσή της. Αντιθέτως αν πω είτε την β) είτε την γ), τότε πιθανόν να μην έχω άμεση εποπτεία της πράξης που παρουσιάζω. Οι προτάσεις β) & γ) ενδέχεται να αληθεύουν, μόνο αν προηγουμένως έχουν διατυπωθεί και ως ‘ορισμένες’· αν δεν υπάρχει προηγούμενη ‘ορισμένη’ διατύπωση μιας προτάσεως, τότε αυτή αν διατυπωθεί στην συνέχεια ως ‘κατηγορική’ ή ως ‘αόριστη’, είναι αναληθής. Συνεπώς για τους Στωικούς φιλοσόφους προτάσεις που περιέχουν ως υποκείμενα όρους γενικούς και αόριστους χωρίς την προηγούμενη ‘οριστική’ διατύπωσή τους, δεν είναι καν προτάσεις, δεν τις θεωρούν σαν τέτοιες. Για παράδειγμα αν οι Στωικοί ήθελαν να πουν την πρόταση: «*ο άνθρωπος είναι ον λογικό*», ήταν αδύνατον, διότι αυτό γι’ εκείνους δεν είναι ‘πρόταση’. Έπρεπε να ξεκινήσουν από μία υποθετική πρόταση κατ’ αρχήν, η οποία δεν αντιμετωπίζει προβλήματα αποδοχής, ως εξής:

- i) αν κάποιος επεξεργάζεται δεδομένα, = τότε αυτός είναι ένα ον λογικόν.
- ii) ο άνθρωπος [γενικά] επεξεργάζεται δεδομένα
- iii) ο άνθρωπος [γενικά] είναι ένα ον λογικόν<sup>3</sup>.

Ας δούμε πώς επεξεργαζόταν την ίδια σκέψη ο Αριστοτέλης:

- i) ο άνθρωπος επεξεργάζεται δεδομένα
- ii) η επεξεργασία δεδομένων σημαίνει λογική
- iii) ο άνθρωπος [γενικά] είναι ον λογικό

Και οι δυο αυτοί συλλογισμοί καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα, όμως ο τρόπος με τον οποίον τερματίζουν είναι πολύ διαφορετικός. Ο Αριστοτέλης ξεκινά από κάτι το συγκεκριμένο και καταλήγει σε κάτι το γενικό. Κάτι τέτοιο είναι αδύνατον για τους Στωικούς. Αυτοί αντιθέτως ξεκινούν από κάτι που μέσω μιας υπόθεσης οδηγείται σε μία ‘ορισμένη’ πρόταση, και τελικά καταλήγουν στο ειδικό και συγκεκριμένο.

Η άποψη των Στωικών ότι αληθεύουν μόνο οι ‘ορισμένες’ προτάσεις, και πως μία γενικευμένη πρόταση για να είναι αληθής πρέπει να βασίζεται εκ των προτέρων σε μία ‘ορισμένη’ διατύπωση, είναι αποτέλεσμα της διεθνιστικής τους λογικής με την οποία ερμηνεύουν τα πάντα. Αν κάθε γενικευμένη κρίση και άποψη μπορούσε να αληθεύει δίχως να βασίζεται σε μία προηγούμενη ‘ορισμένη’ διατύπωση, τότε αυτό θα σήμαινε ότι οι προτάσεις αυτές ως σκέψεις θα στηριζόντουσαν πάνω στις προσωπικές εκτιμήσεις, απόψεις, ιδιαιτερότητες του κάθε ενός ατόμου, που θα έκρινε με βάση όχι εξωτερικές σταθερές, αλλά με βάση την τοπική τους κουλτούρα, την παιδεία τους, την κοινωνική τους αντίληψη, πράγματα δηλ. που θα στήριζαν την ‘διαφορετικότητα’ των ανθρώπων.

Αντιθέτως τώρα που για τους Στωικούς αληθεύουν μόνο οι ‘ορισμένες’ προτάσεις, ή για να αληθεύει μία γενικευμένη, πρέπει πρώτα να αληθεύει ως ‘ορισμένη’, αυτό σημαίνει ότι οι προτάσεις αυτές ως κρίσεις

βασίζονται πάνω στην εξωτερική παρατήρηση· και επειδή η εξωτερική πραγματικότητα είναι προϊόν του παγκόσμιου Λόγου αυτό σημαίνει ότι όλες οι ‘ορισμένες’ προτάσεις βασίζονται πάνω σε κάτι που είναι σταθερό, ίδιο για όλους, και κάθε απόπειρα πρόταξης των ατομικών διαφορών εξουδετερώνεται. Συνεπώς και στο επίπεδο της Λογικής ο Στωικισμός είναι συνεπής με τις διεθνιστικές του αντιλήψεις.

### **III. Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ**

#### **Ο Ορισμός της Φύσεως**

Για τους Στωικούς η ‘Φύση’ δεν ήταν το περιβάλλον, αλλά μία έννοια που δημιουργεί, συνέχει και συγκρατεί τον κόσμο. Πρόκειται για μία ουσία που περιβάλλει τον κόσμο, και που έχει υλική υπόσταση. Η υλικότητα της Φύσεως, αυτή η σωματικότητά της, για τους Στωικούς ήταν η κατάληξη μιας μακράς φιλοσοφικής παραδόσεως αρχής γενομένης από τους Δημόκριτο και Πλάτωνα που υποστήριζαν:

ο Δημόκριτος ως υλιστής: «ό,τι υπάρχει, για να υπάρχει = πρέπει να είναι υλικόν, σωματικό»

ο Πλάτων (Σοφιστής, 247e): «ό,τι υπάρχει, για να υπάρχει = πρέπει να μεταβάλλει ή να μεταβάλλεται».

Με δεδομένες αυτές τις δύο απόψεις οι Στωικοί προχωρούσαν στην επόμενη σκέψη περί του θέματος που ήταν:

- i) η ύπαρξη = σωματικότητα (Δημόκριτος)
- ii) η ύπαρξη = μεταβολή ενεργητική και παθητική (Πλάτων)
- iii) Συνεπώς: «σωματικότητα και μεταβολή ενεργητική και παθητική είναι δύο καταστάσεις ισοδύναμες».

Αυτή η πορεία σκέψης φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει τον Χρύσιππο όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες του Πλουτάρχου<sup>4</sup> όπου ο Χρύσιππος φέρεται να υποστηρίζει πώς «ό,τι επηρεάζει ή επηρεάζεται είναι αισθητόν, απτόν, σωματικόν». Μάλιστα χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την έννοια της αρετής λέγοντας ότι «η αρετή μεταβάλλει, άρα η αρετή είναι κάτι το σωματικόν, το υλικόν». Με δεδομένο λοιπόν ότι «σωματικότητα και μεταβολή» είναι δύο έννοιες ισοδύναμες οι Στωικοί κατέληξαν στον εξής συλλογισμό για την Φύση:

- i) αν κάτι ενεργεί ή πάσχει, τότε είναι σωματικόν, υλικόν.
- ii) η Φύση και ενεργεί, αλλά και πάσχει.
- iii) η Φύση είναι κάτι το σωματικόν, υλικόν.<sup>5</sup>

Η σωματικότητα, η υλικότητα της Φύσεως ήταν άκρως απαραίτητη στους Στωικούς διότι αυτή η υλικότητα εξασφάλιζε στην σχολή τους την απαιτούμενη "σταθερά" με την οποία ο Παγκόσμιος Λόγος επικοινωνεί με τους ανθρώπους μεταδίδοντάς τους κοινές σ' όλους εικόνες και παραστάσεις.

#### **Ο Δυϊσμός στην Φύση**

Η Φύση για τους Στωικούς είναι μία περιρρέουσα τον κόσμο ουσία υλική και καταλαμβάνουσα χώρο ως παρική. Αυτή η Φύση μπορεί συγχρόνως να πάρει δύο κατηγορούμενα: α) Φύση είναι: *το σύνολο των υλικών πραγμάτων και όντων που βλέπουμε καθημερινά γύρω μας.* β) Φύση είναι: *η δημιουργός αιτία που καθημερινά ευθύνεται για την δημιουργία των όντων γύρω μας.* Συνεπώς η Φύση για τους Στωικούς είναι συγχρόνως το αίτιον του κόσμου, αλλά και το αποτέλεσμα, δηλ. ο ίδιος ο κόσμος. Αυτή η παραδοξότητα, το να είναι δηλ. ένα στοιχείο συγχρόνως και το αίτιον, αλλά και το αποτέλεσμα, εκτίθεται σαν σκέψη του Χρύσιππου από τον Πλούταρχο, όπου αναφέρει τα εξής:

«Μέσα στο σύμπαν υπάρχουν δύο δεδομένα, α) ο Παγκόσμιος Λόγος με ενεργητική αποστολή, και β) η ύλη με παθητική αποστολή. Αυτά τα δύο δεδομένα εξηγούν το πώς γίνεται ο κόσμος να ενεργεί αλλά και συγχρόνως να πάσχει, ή για να το πούμε κι αλλιώς, πώς γίνεται ο κόσμος, δηλ. η Φύση γύρω μας, να είναι το αίτιον των πραγμάτων, αλλά και το αποτέλεσμα, δηλ. τα ίδια τα ‘πράγματα’, τα ‘όντα’. Κάθε χρονική στιγμή που διανύουμε ο Παγ-

*κόσμος Λόγος ως πνεύμα που είναι, διαπερνά την ύλη, ενώνεται μαζί της και δημιουργεί τα όντα. Η λύση της σχέσης τους φέρνει τον θάνατο των όντων»<sup>6</sup>.*

### Το Πρόβλημα με τον Δυϊσμό

Η συνύπαρξη και η στενή συνεργασία των δύο αυτών στοιχείων μέσα στο σύμπαν, του ενεργητικού που είναι ο Παγκόσμιος Λόγος, και του παθητικού που είναι η ύλη, δημιούργησε ένα μεγάλο πρόβλημα στους Στωικούς φιλοσόφους· και τα δύο αυτά στοιχεία που συνυπάρχουν και συνεργάζονται για να εμφανιστεί ο Κόσμος, είναι υλικά στοιχεία. Όμως όταν δύο υλικά στοιχεία ενώνονται για να αποτελέσουν ένα ον, τότε προβάλλει το ερώτημα *‘πώς είναι οργανωμένη αυτή η ένωση;’*, και το ερώτημα αυτό είναι σημαντικό, διότι για να δημιουργηθεί π.χ. μία πέτρα, αλλά και για να συνεχίσει αυτή να υπάρχει, αυτό που χρειάζεται είναι να ενωθούν αυτά τα δύο στοιχεία πλήρως, ολοκληρωτικά. Μιλώντας όμως για δύο υλικά στοιχεία προκύπτει το επόμενο ερώτημα *«πώς γίνεται να ενώνονται πλήρως έτσι ώστε να καταλαμβάνουν την ίδια ακριβώς έκταση χωρίς να αφήνουν κενά, χωρίς ανισομέρειες;»*.

Η λύση του προβλήματος αυτού ήρθε με την θεωρία των Στωικών για τις μείξεις. Ο Αριστοτέλης έχει κάνει αρκετές και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις γύρω από το θέμα αυτό, και συζητώντας τρόπους μείξεων προτείνει και την *‘Σύνθεση’*. Πρόκειται για μία μορφή μείξης σύμφωνα με την οποίαν έχουμε ένα μηχανικό συνδυασμό στοιχείων, όπου το καθ' ένα διατηρεί ακέραιο τον όγκο του και την ποιότητά του, π.χ. να αναμειξουμε σίτο με κριθάρι. Αυτή η θεωρία μείξεων γίνεται αποδεκτή από τους Στωικούς, αλλά με σοβαρές μετατροπές. Αποδέχονται την άποψη ότι η ανάμειξη των δύο δημιουργούντων στοιχείων είναι τέτοια, ώστε το ένα να διαπερνά σ' όλη του την έκταση το άλλο με συνέπεια η μείξη να είναι *‘τέλεια’* και *‘πλήρης’*.

### Η Στωική Αιτιοκρατία στην Φύση

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της θεωρίας των Στωικών για την Φύση είναι η *“αιτιοκρατία”*. Σύμφωνα μ' αυτήν κάθε *“κίνηση”* στο σύμπαν έχει μία αλυσιδωτή εξέλιξη επιπτώσεων, τέτοια που να δικαιούμαστε να λέμε πως όλα στην ζωή είναι αλληλοεπηρεαζόμενα. Επειδή ο Παγκόσμιος Λόγος καλύπτει τα πάντα ως μία ενιαία ουσία, αν κάπου πραγματοποιηθεί μία ενέργεια, τότε η κίνηση θα μεταφερθεί σε κάθε σημείο του σύμπαντος χώρου. Βλέπουμε λοιπόν ότι η παγκοσμιοποιημένη κοινωνία είναι τόσο έντονη, ώστε για τους Στωικούς τίποτε δεν είναι αυτόνομο. Και δεν μπορεί να είναι διότι σύμφωνα με την λογική τους ισχύει ο εξής συλλογισμός:

- i) κόσμος = τελειότης
- ii) τελειότης = συμμετοχή του μέρους
- iii) συμμετοχή του μέρους = ενοποίηση του κόσμου
- iv) ενοποίηση του κόσμου = αιτιοκρατία
- v) κόσμος = αιτιοκρατία

Η αιτιοκρατία αυτή εξυπηρετούσε άμεσα τους σκοπούς του *‘Διεθνιστικού’* μοντέλου που καλείται στα Ελληνιστικά, και πολύ περισσότερο στα Ρωμαϊκά χρόνια, να υλοποιηθεί ο Στωικισμός. Η ενότητα του τότε γνωστού *‘κόσμου’* μέσα από την λογική ότι *‘τίποτε δεν μπορεί να σταθεί μόνο του, αλλά όλα επηρεάζονται μεταξύ τους’*, τόνωνε αυτό το αίσθημα και εξυπηρετούσε την πολιτικό και κοινωνικό έλεγχο, τόσο απαραίτητο για την εξουσία σε αχανή κράτη. Πρόκειται για μία *‘μηχανική’* ερμηνεία του *‘κόσμου’*, όπου όλα μεταξύ τους συνέχονται.

### Τα δύο Αίτια στην Φύση

Η *‘Παγκοσμιοποίηση’* την οποίαν επιβάλλει μέσω της φιλοσοφικής του θεωρίας ο Στωικισμός στον χώρο της *“μηχανικής ερμηνείας”* του σύμπαντος, φέρνει σαν παρεπόμενο ένα θέμα επίσης σοβαρό, την ύπαρξη δύο αιτίων στην Φύση. Όπως έχει πει, προκειμένου να γεννηθεί ένα *‘ον’*, δραστηριοποιείται με δική του *‘κίνηση’* ο Παγκόσμιος Λόγος προς την αδιαμόρφωτη μέχρι στιγμής *‘Υλη’*. Πέραν όμως αυτής της κινήσεως υπάρχει και δεύτερη, αυτή της *‘Υλης’*, η οποία *‘αγκαλιάζει’* τον Λόγο και συναποτελεί μαζί του το καινούργιο *‘ον’*. Συνεπώς έχουμε δύο κινήσεις, μία του Λόγου και μία της *‘Υλης’*. Η ίδια διπλή κίνηση εντοπίζεται και ανάμεσα στην Παγκόσμια Τάξη και στα ήδη διαμορφωμένα όντα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα δίνει ο Χρύσιππος

και το αναφέρει ο Κικέρων<sup>7</sup>. Παρουσιάζει ένα κυλινόμενο κύλινδρο για την κίνηση του οποίου ευθύνονται δύο αίτια: το πρώτο προέρχεται από την παγκόσμια αιτιοκρατία, αφού σύμφωνα με τους Στωικούς η οιαδήποτε κίνηση μέσα στο σύμπαν επιφέρει αλυσιδωτές κινήσεις σε όλο το σύμπαν και καθώς υπεύθυνος γι' αυτήν την παγκόσμια αιτιοκρατία είναι ο Παγκόσμιος Λόγος, είναι φυσικό τελικός υπεύθυνος για την κίνηση του κυλίνδρου να είναι ο Λόγος. Το δεύτερο αίτιο της κίνησης του κυλίνδρου είναι το ίδιο το σχήμα του. Επειδή όμως το σχήμα του κυλίνδρου είναι συνέπεια της προεπιλογής που έκανε ο Παγκόσμιος Λόγος, πάλι κι εδώ βλέπουμε ότι τελικό αίτιο είναι ο Παγκόσμιος Λόγος. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι ο 'κύλινδρος' του Χρύσιππου κινείται για δύο λόγους. Πρώτον, διότι μία 'εξωτερική αιτία', που είναι η παγκόσμια αιτιοκρατία πίσω από την οποίαν όμως κρύβεται ο Παγκόσμιος Λόγος, παίζει καθοριστικό ρόλο στην κίνηση αυτήν, αφού είναι εκείνη που ωθεί τον κύλινδρο. Δεύτερον, διότι υπάρχει ένα 'εσωτερικό αίτιον', που δεν είναι άλλο από την ίδια την μορφή της κατασκευής του κυλίνδρου, πίσω από την οποίαν όμως κρύβεται πάλι ο Παγκόσμιος Λόγος αφού είναι εκείνος που έχει δώσει την μορφή αυτήν στον κύλινδρο. Συνεπώς τα δύο αίτια είναι στην ουσία ένα. Το γεγονός ότι στον κόσμο όλα ανάγονται στην παρέμβαση του Παγκόσμιου Λόγου δείχνει την μεγάλη επίδραση του Διεθνισμού στην θεωρία του Στωικισμού<sup>8</sup>.

#### IV. Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ

##### **Η Ψυχή ως «μέρος» της Φύσης.**

Η Ψυχή για τους Στωικούς είναι ένα ζωοποιόν στοιχείο που εξισώνεται και ταυτίζεται με τον Παγκόσμιο Λόγο. Προσφέρει την είσοδο του Παγκοσμίου Λόγου μέσα στην Ύλη, και ακολουθεί την διαμόρφωση εκείνης σε 'ον'. Βέβαια αυτή η διαδικασία 'διαμορφώσεως' δεν είναι σε όλα τα όντα ίδια: δηλ. για παράδειγμα άλλη διαμόρφωση είναι εκείνη που συμβαίνει στα άψυχα όντα, άλλη αυτή που γίνεται στα ζώα, κι άλλη εκείνη που συμβαίνει στον άνθρωπο. Άνθρωποι και ζώα έχουν μία κοινή 'διαμόρφωση' που περιλαμβάνει: 1) τις 5 αισθήσεις, 2) την αναπαραγωγή, 3) το ηγεμονικόν, και τελευταία είναι 4) η ομιλία, που όμως απαντά μόνο στους ανθρώπους. Αμέσως με την διαμόρφωση της Ύλης σε ζώο ή άνθρωπο δημιουργείται και στους δύο 'συνείδηση', δηλ. μία μορφή επεξεργασίας δεδομένων του εξωτερικού χώρου.

##### **Η «Συνείδηση» του Ζώου**

Από την στιγμή που στο ζώο γίνει η διαμόρφωση της Ύλης και εισέλθουν οι αισθήσεις, η αναπαραγωγή και το ηγεμονικόν, το ζώο αποκτά συνείδηση, η οποία παρατηρείται ως εξής: στο εξωτερικό περιβάλλον υπάρχει μία αισθητηριακή εντύπωση, η οποία εισέρχεται στο ηγεμονικόν του ζώου και του δημιουργεί μία 'παρόρμηση', δηλ. μία ανάγκη να κινηθεί το ζώο είτε προς είτε από το αντικείμενο. Έτσι εξηγείται η συνειδητή συμπεριφορά των ζώων, διότι ό,τι κάνουν ή δεν κάνουν, είναι αποτέλεσμα του μηχανισμού του ηγεμονικού τους, το οποίο μπαίνει σε λειτουργία μετά από μία αισθητηριακή εντύπωση. Έτσι ακριβώς εξηγούν οι Στωικοί την όποια συμπεριφορά των ζώων, την προτίμηση ή την αποστροφή τους από κάτι. Αυτή όμως η προτίμηση ή αποστροφή είναι το πρώτο στάδιο της όλης διαδικασίας τελικής επιλογής του ζώου: αυτό που απαιτείται στο τέλος της όλης διαδικασίας είναι η τελική 'συγκατάθεση' του ζώου. Έτσι αποκαλούν οι Στωικοί την τελική έγκριση ή απόρριψη του ζώου για κάτι που του επιβάλλει η αισθητηριακή αντίληψη. Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να παρακολουθήσουμε όλα τα στάδια από τα οποία θα διέλθι η εσωτερική διεργασία ενός σκύλου, όταν δει ο,τιδήποτε, ας πούμε ένα 'κόκκαλο':

|                                                                                                                                                                                                                                         |                       |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------|
| ένα κόκκαλο στον χώρο δίνει αισθητηριακή εντύπωση                                                                                                                                                                                       | αισθητηριακή εντύπωση |
| αυτή μπαίνει 'μέσα' στον σκύλο και φτάνει στο 'ηγεμονικό' του                                                                                                                                                                           | ηγεμονικόν            |
| εκεί παράγεται η 'παρόρμηση', δηλ. η ανάγκη του σκύλου να πάει στο κόκκαλο.                                                                                                                                                             | παρόρμηση             |
| φτάνοντας εκεί πρέπει τελικώς να δώσει την τελική του 'συγκατάθεση', δηλ. να πει το τελικό του 'ναι' ή 'όχι' στην συγκεκριμένη παρόρμηση. Αν είναι πράγματι κόκκαλο θα πη 'Ναι', ενώ αν είναι κάτι που μοιάζει με κόκκαλο θα πει 'Όχι'. | συγκατάθεση           |



## Η «Συνείδηση» του Ανθρώπου

Με τον τρόπο που αντιδρά το ζώο, αντιδρά και ο άνθρωπος, αλλά μόνο μέχρι το 4<sup>ο</sup>) στάδιο, διότι στον άνθρωπο προστίθεται ακόμη ένα «η αρετή, ο διαλογισμός». Το 5<sup>ο</sup>) αυτό στάδιο χαρακτηρίζει την επέμβαση του 'λογικού' πάνω σε κάθε ανθρώπινη πράξη. Ας δώσουμε κι εδώ ένα παράδειγμα προκειμένου για ένα άνθρωπο με αντικείμενο ένα 'πορτοκάλι':

1. Το εξωτερικό περιβάλλον προσφέρει την εντύπωση ενός 'πορτοκαλιού'.
2. η 'εντύπωση' αυτή διεγείρει το ηγεμονικό του ανθρώπου
3. έτσι ενεργοποιείται η παρόρμηση στον άνθρωπο.
4. κατόπιν ζητείται από το ηγεμονικόν του ανθρώπου η 'συγκατάθεσή' του, προκειμένου να αποφανθεί αν είναι όντως ένα πραγματικό πορτοκάλι, ή κάτι που μοιάζει με πορτοκάλι. [μέχρι εδώ η πορεία ανθρώπου και ζώου είναι κοινή].
5. εδώ τώρα ζητείται από τον άνθρωπο να αποφανθεί αν το πορτοκάλι είναι κάτι που βλάπτει, ή κάτι που ωφελεί την υγεία του· στην ουσία πρόκειται για την ενεργοποίηση της 'Επιθυμίας' του ως εσωτερική δύναμew μέσα του. Σ' αυτό το σημείο δραστηριοποιείται ο 'διαλογισμός', δηλ. το στάδιο εκείνο στο οποίο ο άνθρωπος με βάση την 'αρετή' του (=διαλογισμός) θα δώσει την τελική του έγκριση, αν δηλ. επιτρέπει στον εαυτό του να απλώσει το χέρι του και να πάρει το 'πορτοκάλι' με βάση το αν θα του είναι χρήσιμο και ωφέλιμο, ή όχι.

Σύμφωνα με τις απόψεις των Στωικών η 'Επιθυμία' ως βουλευτική και δυναμική ενέργεια μέσα στον άνθρωπο είναι κάτι που μετέχει σε ανώτερες πνευματικές διεργασίες, αφού γι' αυτό ενεργοποιείται ό,τι καλύτερο έχει μέσα του. Αξίζει να συγκρίνουμε στο σημείο αυτό τις απόψεις του Πλάτωνα, για να διαπιστώσουμε τις μεγάλες διαφορές, αφού για εκείνον οι 'Επιθυμίες' ήταν κάτι κατώτερο και παντελώς άσημο<sup>9</sup>.

## Η «φύση» της ανθρώπινης Ψυχής

Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης μέχρι τώρα είχαν χωρίσει την ψυχή σε τρία επίπεδα με συγκεκριμένη διαβάθμιση για το καθ' ένα. Τώρα οι Στωικοί είναι οι πρώτοι που δέχονται ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι ένα και το αυτό πράγμα, είναι καθ' ολοκληρίαν 'λογικόν' χωρίς να περιέχει κανένα 'άλογον' στοιχείο. Ό,τι κι αν σκέφτεται η ψυχή του ανθρώπου είναι συνέπεια της επιδράσεως πάνω της του Παγκόσμιου Λόγου, οπότε είναι κάτι το 'λογικόν', και φυσικά όχι το 'άλογον', πράγμα που στην φιλοσοφία των Στωικών δεν υπάρχει, δεν νοείται. Ήδη από την αρχαιότητα είχε επικριθεί ο Χρύσιππος γι' αυτήν την νοησιαρχία, σύμφωνα με την οποία όλες οι 'σκέψεις' του ανθρώπου είναι 'λογικές'. Και τέλος πάντων προκειμένου γι' αυτές που πράγματι είναι 'λογικές' δεν γεννήθηκε ποτέ κανένα πρόβλημα αποδοχής τους· τι γίνεται όμως μ' εκείνες τις επιθυμίες που ούτε φαίνονται, ούτε όμως και είναι 'λογικές'; Μπορούν αυτές να θεωρηθούν 'λογικές'; Η απάντηση για τους Στωικούς είναι «Ναι!» Και να πώς γίνεται:

Κακή επιθυμία είναι ένα 'πάθος' σύμφωνα με τον Χρύσιππο.

'Πάθος' είναι μία 'παρόρμηση πλεονάζουσα', ή πάλι

'Πάθος' μπορεί να είναι μία ψευδής κρίση σύμφωνα με την οποία διατυπώνουμε για ένα πράγμα μία άποψη η οποία μπορεί να είναι είτε περισσότερο καλή απ' ό,τι πρέπει, είτε περισσότερο κακή απ' ό,τι χρειαζόταν. Δηλ. και στις δύο περιπτώσεις έχουμε υπερβολή είτε με βάση την υπερεκτίμηση του υπό κρίσιν πράγματος, είτε την υποτίμησή του.

Δηλ. για τους Στωικούς τόσο η καθ' ημάς λογική σκέψη, όσο και η εσφαλμένη, δηλ. το πάθος, είναι αποτέλεσμα του 'λόγου', της 'λογικής', μόνο που το 'πάθος' έχει μία εκτροπή, μία διαφορετική απόκλιση από την 'λογική' σκέψη. Άρα 'λογική και πάθος' ανήκουν στο ηγεμονικόν του ανθρώπου, αλλά με διαφορετική διαβάθμιση. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα: η 'κλοπή' είναι μία παραβατική συμπεριφορά του ανθρώπου καταδικαστέα από όλους. Ενώ στον Αριστοτέλη και στον Πλάτωνα χρεώνεται στο 'Άλογον' του νου, στον Χρύσιππο η πράξη της 'κλοπής' χρεώνεται στο 'λογικό', διότι κατά την γνώμη του ο 'κλέφτης' ξεκίνησε από μία λογική σκέψη, 'να αυξήσει όσο μπορεί περισσότερο τα περιουσιακά του στοιχεία', μόνο που στην 'λογική' αυτήν προ-

σπάθειά του ξεπέρασε, υπερέβαλε τα όρια που του επέβαλλε η το 'λογικόν' του νου του και έγινε 'κλέφτης'. Ότι βέβαια πρόκειται για προσπάθεια του Χρύσιππου να δικαιολογήσει τα αδικαιολόγητα, αυτό φαίνεται με γυμνό μάτι, είναι όμως μια επιφανειακά εκλογικευμένη διαδικασία της μετατροπής της 'λογικής' σε 'παράλογον'.

### **V. Η «ΗΘΙΚΗ» ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ**

Η έννοια της ηθικότητας προσεγγίζεται από τους Στωικούς με δύο τρόπους: α) με ένα καθαρά θεωρητικό τρόπο, όπου εξετάζεται το περιεχόμενο της 'ηθικότητας' με βάση το τι εννοούν όταν χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο, και β) με ένα πρακτικό τρόπο, όπου εξετάζεται πλέον το περιεχόμενο της 'ηθικότητας' με βάση το τι γίνεται, τι κάνουν στην πράξη κατά τους Στωικούς οι άνθρωποι.

#### **Η Ηθικότητα ως θεωρία. Ο Ορισμός της.**

Για τους Στωικούς η Ηθική σε επίπεδο θεωρίας ήταν ένα τμήμα της εν γένει φιλοσοφικής τους δράσης που ξεκινούσε από την 'Λογική' και πέρναγε μέσα από την 'Φυσική' για να καταλήξει στην συμπεριφορά του ανθρώπου. Εκ πρώτης όψεως οι Στωικοί δετύπωσαν την άποψη ότι 'Ηθικότητα' είναι η συμφωνία με την Φύση, και πώς 'Ηθικό' είναι το ον εκείνο που συμφωνεί με την Φύση. Αυτό αν το δει κανείς πολύ πρόχειρα και μείνει στην επιφάνεια των λέξεων θα του θυμίσει σίγουρα την ηθική φιλοσοφία των Σοφιστών. Όμως εδώ βρίσκεται η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα δύο αυτά συστήματα, διότι ενώ οι Σοφιστές λέγοντας 'Φύση' εννοούσαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα, τον ψυχισμό του κάθε ανθρώπου, γι' αυτό και εκχωρούσαν στον καθένα το πρόνομο να λειτουργεί με τον δικό του τρόπο συμπεριφοράς, οι Στωικοί με τον ίδιο όρο 'Φύση' εννοούσαν όπως είδαμε και πιο πάνω 'την περιρρέουσα τον κόσμο ουσία', της οποίας η δύναμη είναι τόσο μεγάλη, ώστε να περικλείει μέσα της όλα τα όντα. Έτσι λοιπόν για τους Στωικούς 'ηθικότητα' είναι η συμφωνία ενός όντος με την Φύση, οπότε κάθε αυτονόμηση στον τρόπο καθημερινού βίου ήταν γι' αυτούς ανεπίτρεπτη και αντιδεοντολογική.

#### **Οι δύο ερμηνείες του Ορισμού**

Ο ορισμός της ηθικότητας που δόθηκε πιο πάνω είναι διφορούμενος καθώς μπορεί να πάρει δύο ερμηνείες. Οι ερμηνείες αυτές εξαρτώνται από το ποιός από τους δύο, η Φύση ή το ον, εξυπηρετούνται από αυτήν την συμφωνία. Δηλ. αν το ον προσαρμόζει τις πράξεις του στην Φύση προκειμένου να εξυπηρετήσει τις δικές του ανάγκες, το δικό του συμφέρον, τότε λέμε ότι έχουμε μία προσέγγιση του όλου θέματος με βάση την «προοπτική του μέρους». Αν το ον προσαρμόζει τις ανάγκες του στην Φύση προκειμένου αυτή να εξυπηρετήσει τις δικές της ανάγκες, τα δικά της σχέδια, τότε έχουμε προσέγγιση του όλου θέματος με βάση την «προοπτική του όλου». Έτσι λοιπόν:

**A) Σύμφωνα με την «προοπτική του μέρους»:** το ον προσαρμόζει την συμπεριφορά του στην Φύση προκειμένου να ικανοποιήσει τις δικές του ανάγκες, τον εαυτό του. Τότε σ' αυτήν την περίπτωση αντιμετωπίζουμε προβλήματα, διότι κοιτάζοντας μέσα στην κοινωνία βλέπουμε τα όντα γύρω μας να χωρίζονται σε δύο κατηγορίες:

**A1) στα όντα που είναι ευτυχή:** κάτι τέτοιο φυσικά δεν μας δημιουργεί κανένα πρόβλημα, διότι είναι πράγματι φυσικό τα όντα που έχουν προσαρμόσει τις πράξεις τους στις επιταγές της Φύσης αποβλέποντας στην δική τους προσωπική ευτυχία καθαρά ατομικά, πράγματι να ευτυχούν, αφού η Φύση από μόνη της είναι κάτι που σύμφωνα με τον Στωικισμό εγγυάται την γενική ευτυχία, το γενικό καλό.

**A2) στα όντα που είναι δυστυχή:** εδώ τώρα έχουμε μεγάλο πρόβλημα, διότι πώς γίνεται το ον να καταφεύγει στην Φύση, δηλ. να προσαρμόζει τις πράξεις του στις δικές της επιταγές αποβλέποντας στην δική του προσωπική ευτυχία, η Φύση από την άλλη σύμφωνα με τον Στωικισμό να εγγυάται το γενικό καλό, και όμως το ον ατο-

μικά να δυστυχεί; Να μη ξεχνάμε συγχρόνως πως σύμφωνα με την προοπτική του μέρους βασική προϋπόθεση είναι η εξυπηρέτηση του όντος, κάτι που δεν βλέπουμε στην προκειμένη περίπτωση.

**B) Σύμφωνα με την "προοπτική του όλου":** το ον προσαρμόζει την συμπεριφορά του στην Φύση προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της Φύσεως, προκειμένου η Φύση να εξυπηρετήσει τις δικές της ανάγκες, τα δικά της σχέδια. Τώρα σ' αυτήν την περίπτωση δεν αντιμετωπίζουμε κανένα πρόβλημα, διότι κοιτάζοντας μέσα στην κοινωνία βλέπουμε γύρω μας όντα που χωρίζονται πάλι σε δύο κατηγορίες που και οι δύο είναι εξ ίσου λογικές, φυσιολογικές:

**B1) στα όντα που είναι ευτυχή·** κάτι τέτοιο φυσικά δεν μας δημιουργεί κανένα πρόβλημα, διότι είναι πράγματι λογικό τα όντα που έχουν προσαρμόσει τις πράξεις τους στις επιταγές της Φύσεως αποβλέποντας στην εξυπηρέτηση των δικών της σχεδίων, των δικών της στόχων, να την βοηθούν τελικά εκείνη να τα πραγματοποιήσει· όμως καθ' όσον τα σχέδια εκείνης αποβλέπουν στο γενικό καλό, την συνολική ευτυχία, είναι απολύτως φυσιολογικό να βλέπω ένα ον ευτυχισμένο, αφού όταν ευτυχεί το όλον, ευτυχεί και το μέρος.

**B2) στα όντα που είναι δυστυχή·** εδώ τώρα παραδόξως δεν αντιμετωπίζω κανένα πρόβλημα απολύτως, διότι ακολουθείται η εξής συλλογιστική: το ον προσαρμόζει την συμπεριφορά του στην Φύση προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της Φύσεως, προκειμένου η Φύση να εξυπηρετήσει τις δικές της ανάγκες, τα δικά της σχέδια. Σχέδιο της Φύσεως είναι το γενικό καλό, η συνολική ευτυχία. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου το 'γενικό καλό', η 'συνολική ευτυχία', επιβάλλει ώστε η Φύση να καθιστά 'δυστυχισμένο' ένα συγκεκριμένο ον. Άρα βλέπουμε πως εδώ εκλογικεύεται η ατομική δυστυχία του όντος.

Κάνοντας λοιπόν μία γενική αποτίμηση του όλου ζητήματος βλέπουμε πως:

**A) Σύμφωνα με την προοπτική του μέρους** η Φύση είναι εκείνη που μπαίνει στην υπηρεσία του ατόμου, και γι' αυτό αντιμετωπίζουμε λογικά προβλήματα, διότι όταν βλέπουμε ένα άτομο να δυστυχεί.

**B) Σύμφωνα με την προοπτική του όλου** το άτομο είναι εκείνο που μπαίνει στην υπηρεσία της Φύσεως, και γι' αυτό δεν αντιμετωπίζουμε κανένα λογικό πρόβλημα, διότι είτε όταν το άτομο ευτυχί, η ευτυχία του ερμηνεύεται λογικά ως αποτέλεσμα μιας γενικής και καθολικής ευτυχίας που επιβάλλει η φύση, και όταν το άτομο δυστυχί, αυτό πάλι ερμηνεύεται ως μία προσωπική θυσία του ατόμου για το γενικό καλό.

Ολοκληρώνοντας να τονίσουμε πως όταν έλεγαν οι Στωικοί ότι «Ηθική είναι η συμφωνία των πράξεών μας με την Φύση» την 'συμφωνία' αυτήν την προσέγγιζαν με βάση την 'προοπτική του όλου', και γι' αυτό δεν αντιμετώπιζαν κανένα λογικό πρόβλημα.

### **Η Ηθικότητα σε επίπεδο "πράξεως".**

Το πρόβλημα της 'Ηθικής' των ελλόγων όντων αν το πλησιάσουμε με βάση τις ενέργειες του ανθρώπου στην πράξη, αν το δούμε δηλ. καθαρά 'πρακτικά' εμείς οι σημερινοί άνθρωποι, το συσχετίζουμε απαραίτητα με ό,τι καλούμε 'καλή' ή 'κακή' πράξη· θεωρούμε καλόν εκείνον που κάνει 'καλές' πράξεις και 'κακόν' αυτόν που κάνει 'κακές'. Για τους Στωικούς μία τέτοια προσέγγιση ήταν αδιανόητη, διότι δεν συσχετίζαν την ηθικότητα του ανθρώπου με το τι είδους πράξεις επιτελούσε. Η έννοια της ηθικής τους ήταν ανεξάρτητη από τις πράξεις τους. Ο λόγος για τον οποίον συνέβαινε κάτι τέτοιο οφειλόταν στο γεγονός πως οι Στωικοί δεν παραδεχόντουσαν την ύπαρξη 'καλών' ή 'κακών' πράξεων. Η λογική τους συγκεκριμένα ήταν η εξής:

Πίστευαν ότι στην ζωή κυριαρχεί μόνο το 'καλό' και αυτό εκφράζεται μέσω του θεϊκού λόγου ή αλλιώς της Φύσης, που για την φυσική αντίληψη των Στωικών είναι το ίδιο. Το 'κακό' υπάρχει και το βρίσκουμε στην ζωή, αλλά μόνο σαν πρόθεση ορισμένων ανθρώπων, σαν μία προδιάθεση βλάβης, ζημίας κάποιου εις βάρος ενός άλλου. Όμως και εδώ πάλι επεμβαίνει ο Θεϊκός λόγος- Φύση, παίρνει την 'κακή' προδιάθεση κάποιου και πριν αυτή προλάβει να επενεργήσει εις βάρος κάποιου άλλου, την μετατρέπει σε γενικό 'καλό'. Η Φύση λοιπόν έχει την δύναμη να επενεργεί τροποποιητικά πάνω στην 'κακή' προδιάθεση των ανθρώπων μετατρέποντάς την σε κάτι το 'γενικό καλό'<sup>10</sup>. Πάντως το ερώτημα παραμένει πιεστικό: «υπάρχει τελικά στην ζωή καλό ή κακό;» Ας δούμε δύο περιπτώσεις αρκετά διαφωτιστικές:

1) Ας υποθέσουμε ότι η Φύση έχει επιλέξει να γίνει μία καλή πράξη από ένα 'Χ' πρόσωπο. Η πράξη αυτή είναι αναπόφευκτη. Όμως ο 'Χ' δεν το γνωρίζει αυτό κι έτσι βάζει τον εαυτό του απέναντι στο δίλημμα: «να την κάνω τελικά αυτήν την πράξη, ή όχι;» Είναι τώρα σίγουρο πως ό,τι κι αν γίνει, όποια απόφαση κι αν πάρει ο 'Χ' τελικά θέλει δεν θέλει θα επιλέξει την 'καλή', διότι έτσι έχει αποφασίσει η Φύση. Όμως πάνω σ' αυτό το κρίσιμο σημείο όχι πλέον της επιλογής, (διότι όπως είπαμε αυτή έτσι κι αλλιώς είναι δεδομένη), αλλά του τρόπου αντίδρασης πάνω στην επιλογή, θα κριθεί και η ηθικότητα του 'Χ', ή η ανηθικότητά του. Και να τι εννοούμε: αν ο 'Χ' κάνει την επιλογή του προς αυτήν την καλή πράξη με όλη του την διάθεση, με προθυμία, αναγνωρίζοντάς την ως 'καλή', και είναι χαρούμενος που την αποφασίζει, τότε κρίνεται ως ενάρετος και ηθικός. Αν όμως κατά την ώρα της επιλογής του φανεί απρόθυμος να επιλέξει την καλή πράξη, τότε φυσικά η Φύση θα τον υποχρεώσει μεν να επιλέξει την καλή και να την εκτελέσει, διότι έτσι έχει αποφασίσει από πριν, όμως βλέποντας ότι αυτός κάνει το καλό ως αγγαρεία, ως ανάγκη, απρόθυμα, δεν θα τον αναγνωρίσει ως ηθικόν και ενάρετον. Άρα μπορεί δύο άνθρωποι να κάνουν δύο καλές πράξεις και να μην είναι και οι δύο καλοί, διότι ο μεν πρώτος κάνει το καλό πρόθυμα, ενώ ο άλλος κάνει το καλό χωρίς να το νοιώθει, χωρίς να το απολαμβάνει, το κάνει απρόθυμα. Ένας τέτοιος άνθρωπος δεν είναι ηθικός ούτε ενάρετος.

2) Ας υποθέσουμε πάλι ότι η Φύση έχει επιλέξει να γίνει μία κακή πράξη. Αυτό δεν πρέπει να μας παραξενεύει, διότι η Φύση αν και στοχεύει προς το γενικό καλό δεν παύει να εντάσσει κατά καιρούς ακόμη και αυτό το 'κακό' στα σχέδιά της, διότι μέσω αυτού νοιώθει ότι προωθείται καλύτερα το γενικό καλό. Η Φύση λοιπόν χρειάζεται κάποιον να κάνει κάτι το 'κακό'. Τον επιλέγει, κι ας πούμε ότι είναι ο 'Ψ'. Η πράξη αυτή για τον 'Ψ' είναι αναπόφευκτη, πρέπει να γίνει οπωσδήποτε. Όμως αυτός δεν το γνωρίζει, κι έτσι θέτει τον εαυτό του απέναντι στο ερώτημα: «να την κάνω αυτήν την πράξη, ή όχι;» Πράγματι εδώ είναι εντελώς ελεύθερος, ανεξάρτητος από την ειμαρμένη να πάρει την δική του απόφαση, την καθαρά προσωπική. Βεβαίως πάνω του κρέμεται η αδήριτη ανάγκη της ειμαρμένης, που επιβάλλει την επιλογή της κακής πράξεως, του 'ναι!', όμως αυτός δεν το γνωρίζει. Έτσι λοιπόν αν δείξει αντιστάσεις στο 'ναι', αν αρχίσει να φαίνεται απρόθυμος στο να εκτελέσει αυτήν την κακή πράξη, τότε η Φύση θα τον αναγκάσει να ενδώσει τελικά, να επιλέξει την κακή και να την εκτελέσει, διότι έτσι πρέπει να γίνει. Όμως το γεγονός ότι αυτός ο άνθρωπος θα έχει κάνει το κακό απρόθυμα τον κατατάσσει στους ηθικούς και ενάρετους. Αν όμως αυτός ενώπιον της αδήριτης ανάγκης του "ναι" δεν προβάλλει καμία αντίσταση, αλλά αντιθέτως αποφασίζει την εκτέλεση της κακής πράξεως με μία εσωτερική προθυμία, κλίση, ροπή και απόλαυση, τότε κατατάσσεται στους ανήθικους.

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο αρχικό μας ερώτημα: υπάρχει τελικά σχέση 'καλού - κακού' ανθρώπου με τις όποιες πράξεις αυτός θα παρουσιάσει; Η απάντηση είναι "Όχι!", διότι οι πράξεις των ανθρώπων είναι δεσμευμένες από τον 'θεϊκό λόγο - Φύση' προς όφελος του γενικού συνόλου. Η ηθικότητα των ανθρώπων όμως είναι συνδεδεμένη όχι με τις πράξεις τους, αλλά με τις όποιες προθέσεις τους, από εκεί θα κριθεί η ηθικότητά τους. Για τους Στωικούς στην ζωή υπάρχουν ηθικοί και ανήθικοι άνθρωποι, ή για να το πούμε κι αλλιώς: «καλοί και κακοί άνθρωποι», μόνο που ο χαρακτηρισμός αυτός δεν προκύπτει από τις όποιες επιλογές πράξεων και ενεργειών που ενδεχομένως θα κάνουν, αλλά από την διάθεση που θα νοιώσουν να τους κυριεύει είτε κάνοντας, είτε έχοντας κάνει ανεξαρτήτως τόσο μία καλή όσο και μία κακή πράξη. Καλός ή κακός μπορεί να γίνει κάποιος είτε μέσω μιας καλής είτε μέσω μιας κακής πράξης, διότι στην τελική εκτίμηση υπεισέρχεται η προδιάθεσή του, και με βάση αυτήν κατατάσσεται να πώς: «καλός είναι αυτός που 1) χαίρεται που κάνει κάτι καλό, ή 2) λυπάται που κάνει κάτι κακό. Κακός είναι αυτός που 1) χαίρεται που κάνει κάτι το κακό, ή λυπάται που κάνει κάτι το καλό».

### **"Κατά Φύσιν" και "Παρά Φύσιν" πράξεις, και Ήθική**

Μιλώντας για 'καλή και κακή 'πράξη' οι Στωικοί πλέον αναφέρονται όχι σε μία καθ' εαυτήν ενέργεια, αλλά σε μία διάθεση που έχει ο ενεργητής της πράξεως και αυτή είναι που του χαρακτηρίζει την μελλοντική πράξη του ως καλή ή κακή. Παρ' όλα αυτά όμως δέχονται πως στην ζωή υπάρχουν όντως καλές και κακές πράξεις, έστω κι αν δεν παίζουν κανένα ρόλο στην αποτίμηση της ηθικής του ανθρώπου. Έτσι λοιπόν η πράξη

απομονωμένη από την ηθική του ανθρώπου κρίνεται μόνη της αυτόνομα ως κάτι ‘καλό ή κακό’. Την αυτονομία των πράξεων συζητεί ο Κικέρων<sup>11</sup> και φτιάχνει ένα κατάλογο από 5 υποχρεώσεις (καθήκοντα), όπου κάθε ένα σχετίζεται με τις καλές ή κακές πράξεις.

1. η διατήρηση της φυσικής καταστάσεως του ανθρώπου
2. η επιδίωξη των συμφώνων με την φύση του και η απομάκρυνση των αντιθέτων
3. η επιλογή του αρμόζοντος
4. η επιλογή αυτή να γίνεται σταθερή συνήθεια
5. η επιλογή αυτή να ταυτίζεται απολύτως με την Φύση

Ο κατάλογος αυτός έχει μία χρονολογική σχέση με τον άνθρωπο καθώς τα ‘καθήκοντα’ αυτά προβάλλονται με μία σειρά τέτοια που να αντιστοιχεί στην προοδευτική ηλικία του ανθρώπου, καθώς:

1. Στην μικρή του ηλικία ο άνθρωπος επιλέγει πράξεις που τον βοηθούν να συντηρηθεί στην ζωή, όπως ειδική τροφή, προστασία, γονική μέριμνα. Υπάρχει ένα σύνολο τέτοιων πράξεων που τον ωφελούν και γι’ αυτό ονομάζονται ‘Κατά Φύσιν’. Οι αντίθετές τους είναι ‘Παρά Φύσιν’.
2. Εδώ τώρα ο άνθρωπος σ’ ένα στάδιο αρκετά νεαρής ηλικίας δοκιμάζει πράξεις γενικώς. Όσες βρίσκει ‘κατά Φύσιν’ τις αποδέχεται, ενώ τις αντίθετες τις απορρίπτει.
3. Το στάδιο αυτό είναι εκείνο που συμπίπτει με την ώριμη ηλικία. Εδώ πλέον παύει να υιοθετεί την δοκιμή και ακολουθεί την λογική του, προκειμένου να καταλήξει σε μία επιλογή πράξεως<sup>12</sup>. Τον βλέπουμε λοιπόν τον άνθρωπο να καταφεύγει συνειδητά στις “κατά Φύσιν” πράξεις. Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο αρχικό μας ερώτημα: *τελικά όποιος πράττει σύμφωνα με την Φύση ενεργεί σωστά (είναι ηθικός);* Η απάντηση είναι Όχι! Η σωστή ενέργεια (ηθική) εξαρτάται από τον σκοπό για τον οποίον θα πραγματοποιηθεί μία πράξη, από την ‘πρόθεση’ που έχει αυτός που την κάνει. Μπορεί κάποιος να κάνει μία πράξη ‘κατά Φύσιν’, αλλά η πρόθεσή του να είναι ‘παρά Φύσιν’. Τότε η πράξη θεωρείται κακή. Για παράδειγμα η σωματική εξάσκηση είναι κάτι ‘κατά Φύσιν’, αν όμως έχω πρόθεση να βλάψω τους συνανθρώπους μου, να ασκήσω βία, εξουσία επάνω τους χρησιμοποιώντας αυτήν την εξάσκηση, τότε η κακή μου πρόθεση χαρακτηρίζει την πράξη μου ως ‘κακή’, ομοίως και την ηθική μου. Αντιθέτως τώρα μπορώ να κάνω μία ‘παρά Φύσιν’ ενέργεια, δηλ. να μην ασκώ το σώμα μου. Αν όμως πρόθεσή μου είναι κάτι το καλό, δηλ. να βρίσκω χρόνο να βοηθώ κάποιον που έχει ανάγκη, τότε η πράξη μου είναι καλή. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και με άλλες πράξεις. Εξ ορισμού ο πλούτος είναι κάτι το ‘κατά Φύσιν’, και η φτώχεια ‘παρά Φύσιν’. Όμως εγώ ενδέχεται να έχω καλές ή κακές προθέσεις τόσο για τον πλούτο όσο και για την φτώχεια. Με βάση αυτές λοιπόν θα χαρακτηρισθώ ως ηθικός ή ανήθικος, καλός ή κακός αντιστοίχως.

Το συμπέρασμα στο οποίο οφείλουμε να καταλήξουμε είναι πως για τους Στωικούς από την μία πλευρά υπάρχει η σοφία και αφροσύνη, κι από την άλλη υπάρχουν όλες οι υπόλοιπες καταστάσεις της ζωής που όμως χωρίζονται σε καλές - κατά Φύσιν, και κακές - παρά Φύσιν ενέργειες. Μπορεί δηλ. κάποιος να είναι σόφρων τότε όποια πράξη κι αν διαχειριστή, καλή ή κακή, τα αποτελέσματα θα είναι θετικά. Οι Στωικοί εδώ θυμίζουν την περίπτωση όπου είναι δυνατόν κάποιος να εκστομίσει μία ύβρη, να κάνει δηλ. μία κακή πράξη, αλλά αναλόγως του πώς θα την πει, πώς δηλ. θα την διαχειριστή, αυτή να δώσει κάτι καλό ή κακό. Το ίδιο επίσης θα συμβεί αν κάποιος είναι άφρων: αυτός όποια πράξη κι αν κάνει, θα την διαχειριστή με τον χειρότερο τρόπο, έτσι ώστε να είναι επιβλαβής. Τι σημαίνουν όλα αυτά; Πως τελικά καλή - κατά Φύσιν, και κακή - παρά Φύσιν ενέργεια είναι εντελώς αδιάφορη για τους Στωικούς. Σημασία γι’ αυτούς δεν έχει ‘τι κάνεις’, αλλά ‘πώς το κάνεις’, τι προθέσεις έχεις. Οι Στωικοί λοιπόν ονομάζουν τις καλές - κατά Φύσιν, και τις κακές - παρά Φύσιν ενέργειες ως αδιάφορες.

Μένει να δούμε τέλος ποιά γνώμη είχαν οι Στωικοί για τις ‘καλές - κακές’ πράξεις, αυτές που ονόμαζαν ως ‘κατά ή παρά Φύσιν’. Θεωρούσαν τις καλές ως προτιμώμενες - προηγμένες, και τις κακές ως μη προτιμώμενες - αποπροηγμένες. Ακολουθώντας η γνώμη τους ήταν πως και οι δύο αφού δεν παίζουν κανένα ρόλο στην όποια αποτίμηση της ηθικής του ανθρώπου, πρέπει να θεωρηθούν και οι δύο ως ‘αδιάφορες’ από ηθικής απόψεως. Τότε όμως προκύπτει το ερώτημα: για ποιόν λόγο τις αποδέχθηκαν ως μέρος του φιλοσοφικού τους

στοχασμού; Γιατί ασχολούνται μαζί τους; Η απάντηση είναι πως αυτές οι καθ' όλα και γενικώς αδιάφορες πράξεις έχουν δύο ενεργούς ρόλους στην ζωή των ανθρώπων: 1<sup>ον</sup>) αναλόγως της επιλογής που θα κάνει ο άνθρωπος ανάμεσα σ' αυτές τις αδιάφορες πράξεις θα προδώσει και την όποια τάση ηθικής κρύβει μέσα στου. Ο ρόλος αυτός των αδιάφορων πράξεων είναι αρκετά σημαντικός, διότι δεν είναι λίγες οι φορές που οι προθέσεις δεν αρκούν για να φτάσουμε στην αρετή· χρειάζονται και οι κατάλληλες πράξεις γι' αυτό· 2<sup>ον</sup>) ο όποιος προβληματισμός του γύρω από το ποιά μορφή αδιάφορης πράξεως να ακολουθήσει, θα ωφελήσει τον άνθρωπο γιατί θα τον εξασκήσει στην τάση για την αρετή.

### Τα προβλήματα

Όμως το γεγονός ότι οι Στωικοί αρνήθηκαν την συμμετοχή των πράξεων γενικώς (καλών- κακών) στην διαμόρφωση της όποιας ηθικής του ανθρώπου δημιούργησε πολύ μεγάλα προβλήματα στην μετέπειτα φιλοσοφική σκέψη και διάνοηση. Πρώτος ο Πλούταρχος τους κατηγορεί διότι ενώ αποδέχονται την ύπαρξη καλών και κατά Φύσιν πράξεων, συγχρόνως αναιρούν την καλοσύνη των πράξεων αυτών, αφού ισχυρίζονται ότι αυτές δεν έχουν πρακτική δύναμη και εφαρμογή. Η υποψία που γεννάται στον Πλούταρχο είναι μήπως οι Στωικοί σκόπιμα προσποιήθηκαν ότι αποδέχονται την ύπαρξη καλών και κατά Φύσιν ενεργειών, για να φανούν ως ηθικοί στα μάτια του κόσμου και παρασύρουν οπαδούς, ενώ συγχρόνως οι ίδιοι υπονομεύουν την έννοια της ηθικότητας αφαιρώντας από τις ηθικές - κατά Φύσιν πράξεις την παραμικρή ικανότητα να οδηγήσουν τον επιλογέα τους προς την αρετή. Τους κατηγορούσε δηλ. ότι δεχόντουσαν τα κατά Φύσιν μόνο ως εργαλεία και μέσα που απαιτούσαν την αρετή του παραλήπτη.

Επόμενος επικριτής των Στωικών για το ίδιο θέμα ήταν ο Καρνεάδης<sup>13</sup>. Έλεγε ότι «αν δεχθούμε πως υπάρχουν λογικές πράξεις και ενέργειες, τότε πρέπει να περιμένουμε να πραγματοποιηθεί κάτι 'καλό -λογικό' που δεν περιλαμβάνεται στην ίδια την ενέργεια». Δηλ. μια ενέργεια είναι λογική, όχι διότι ως πράξη διαθέτει κάτι το λογικό πάνω της, αλλά διότι θα φέρει κάποια αποτελέσματα που θα χαρακτηριστούν ως λογικά. «Πώς λοιπόν, συνεχίζει, λένε οι Στωικοί πως υπάρχουν 'κατά Φύσιν' λογικές και καλές πράξεις χωρίς κατ' ανάγκην να έχουμε και το ανάλογο αποτέλεσμα στα σίγουρα, αλλά να εξαρτάται αυτό από τον τρόπο πραγματοποιήσεώς τους;». Άλλος ένας επικριτής των Στωικών πάλι για το ίδιο θέμα ήταν ο Αντίοχος Ασκαλωνίτης. «Για ποιόν λόγο, λέει, χρειαζόμαστε τις κατά Φύσιν πράξεις, αν αυτές από μόνες τους τα δεν μπορούν στα σίγουρα να μας οδηγήσουν στην αρετή;»

Όντως είναι προβληματική η εμμονή των Στωικών στην άποψη πως η αρετή είναι αυτόνομη και από μόνη της οδηγεί τον άνθρωπο στην ευδαιμονία, και πως άλλες πράξεις που την πλαισιώνουν (καλές, λογικές, κατά Φύσιν) απλώς λειτουργούν ως εργαλεία χωρίς να συνδέονται άμεσα με την ίδια την αρετή. Δηλ. ως υποθέσουμε ότι έχουμε το εξής παράδειγμα: «Ένας άνθρωπος κινδυνεύει να πνιγεί· τι θα κάνει ο Στωικός φιλόσοφος; Λογικά πρέπει να τρέξει σε βοήθειά του, άρα αμέσως ήδη έχει επιλέξει μία 'κατά Φύσιν' καλή ενέργεια. Τώρα στην συνέχεια τι θα κάνει; Θα προσπαθήσει με πείσμα και αυτοθυσία να φέρει εις πέρας το σωστικό του έργο, ή όχι; Κι αν δεν το φέρει εις πέρας, θα θεωρήσει τον εαυτό του ευτυχή, ή θα τον θεωρήσει ως τέτοιο μόνο αν το φέρει εις πέρας;» Αν δεχθούμε τις μέχρι τώρα απόψεις των Στωικών, ο άνθρωπος αυτός θα ικανοποιηθεί απλώς και μόνο με το γεγονός ότι πήρε μία απόφαση, να σώσει τον κινδυνεύοντα, δηλ. επέλεξε μία κατά Φύσιν πράξη, και θα θεωρήσει τον εαυτό του ενάρετο μόνο και μόνο διότι επέλεξε αυτήν την πράξη, διότι σύμφωνα με τους Στωικούς η αρετή καθώς και η ευδαιμονία που θα φέρει αυτή είναι τόσο πολύ αυτόνομη, ώστε να μη εξαρτάται από τα αποτελέσματα μιας κατά Φύσιν ενέργειας, όσο από τις προθέσεις. Δηλ. στην προκειμένη περίπτωση ο ενάρετος θα νοιώσει ευτυχής ακόμη κι αν δεν μπόρεσε να σώσει τον κινδυνεύοντα και αυτός πνίγηκε. Αυτό όμως είναι παραλογισμός!»

Σύμφωνα λοιπόν με την Στωική λογική ο άνθρωπος που προσπάθησε να σώσει κάποιον που κινδύνευε να πνιγεί, αλλά δεν τα κατάφερε, πρέπει να νοιώθει ευτυχής. Αυτό το καθ' ημάς παράδοξον γι' αυτούς είναι απολύτως φυσικό - λογικό, διότι συμφωνεί με τις γενικές απόψεις τους. Δηλ. ο Στωικός την ώρα που εκτελεί μία πράξη, το μόνο που δικαιούται να σκεφτεί είναι αν η πράξη αυτή που κάνει είναι ή όχι ενάρετη. Το μέλλον της είναι στα χέρια της Φύσεως, η οποία εκτελεί τα πάντα σύμφωνα με το γενικό καλό. Άρα τον Στωικό άνθρωπο το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να νοιώσει ικανοποίηση και ευτυχία με την απόφαση που έχει πάρει,

ότι δηλ. αυτή είναι ενάρετη, αδιαφορώντας για το αν αυτή γίνει τελικά πράξη, ή για το ποιες συνέπειες θα έχει, δηλ. προκειμένου για το προηγούμενο παράδειγμα, 'αν ο κινδυνεύων να πνιγεί, θα σωθεί ή όχι', διότι αυτό είναι στα χέρια της Φύσεως. Όλα αυτά που αναφέραμε μας οδηγούν απαρέγκλιτα στην σκέψη ότι τελικά την αρετή οι Στωικοί την έβλεπαν σαν μία έννοια που θα βοηθούσε αποκλειστικά και μόνο αυτόν ο οποίος την έχει. Ο ενάρετος άνθρωπος ό,τι κάνει το κάνει για τον εαυτό του, να είναι καλά με την συνείδησή του, αδιαφορώντας για το αν και κατά πόσον η αρετή του αυτή έφτασε, άγγιξε, έσωσε, γλίτωσε τον συνάνθρωπό του. Πρόκειται για μία μονιστική φιλοσοφική θέση.

### **Το «καλό» και το «κακό» ως φαινόμενα·**

Οι έννοιες "καλό - κακό" είδαμε ότι απασχόλησαν τους Στωικούς σημαντικά, και ασχολήθηκαν μαζί τους εκτενώς. Διαίρεσαν τις έννοιες αυτές σε δύο χώρους έρευνας: α) τις είδαν σαν μία δυνατότητα απλής πράξης· δηλ. τις αντιμετώπισαν από την άποψη της δυνατότητας που έχει (αν τελικά την έχει) ο άνθρωπος να κάνει ελεύθερα και κατόπιν δικής του επιλογής το καλό ή το κακό αδιαφόρως, και β) τις έλεγξαν από την άποψη του συσχετισμού τους με την διακρίβωση της ηθικής του ανθρώπου, δηλ. αν και κατά πόσον μπορούν το καλό και κακό να πιστοποιήσουν μία ανάλογη ηθική στον άνθρωπο. Αξιοποιώντας τώρα όλα αυτά τα στοιχεία που έχουμε για τον Στωικισμό, μπορούμε πλέον να κοιτάξουμε το πρόβλημα του 'καλού και του κακού' μέσα στην Στωική σκέψη.

Σύμφωνα με την «πρώτη» ερμηνεία (α), υπάρχει τελικά 'καλό και κακό' στον κόσμο; Ακολουθώντας την 'προοπτική του μέρους' (Κεφ.V, σελ. 10) είδαμε ότι το 'κακό' δεν μπορεί να ερμηνευθεί ή να εκλογικευθεί, άρα υπάρχει μόνο το 'καλό', αλλά ακολουθώντας την 'προοπτική του όλου' υπάρχει τόσο το 'κακό' όσο και το 'καλό', μόνο που αυτό το 'κακό' θα έρθει αμέσως η Φύση να το εντάξει στα περί 'καλού' σχέδιά της για τον κόσμο και έτσι να το μετατρέψει σε 'καλό'. Τελικά μ' αυτήν την τελευταία παρατήρηση, που είναι η θέση και των ίδιων των Στωικών, μπορούμε να πούμε ότι εν τέλει στον κόσμο υπάρχει μόνο το 'καλό', αφού η Φύση εντάσσει στο 'γενικό καλό' κάθε τι ανεξαρτήτως αν είναι καλό ή κακό; Όχι! Υπάρχει και 'καλό' και 'κακό'. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις έννοιες 'καλό - κακό' μέσα από δύο ερμηνείες:

α) την «Ενεργητική», όπου 'καλό' και 'κακό' λογίζονται ως ενέργειες πού κάνω·

β) την «Παθητική», όπου 'καλό' και 'κακό' λογίζονται ως ενέργειες πού παθαίνω.

Έτσι λοιπόν παρακολουθώντας κάθε μία όψη ξεχωριστά θα έχουμε:

**Ακολουθώντας την ενεργητική ερμηνεία:** υπάρχουν και 'καλό' και 'κακό', διότι ενεργητικά μπορώ να κάνω και το καλό, αλλά και το κακό. Όμως το κακό θα το εκδηλώσω μόνο ως πρόθεση, ως προδιάθεση, ως επιθυμία, γιατί όπως είδαμε αυτό το δικό μου 'κακό' η Φύση θα το πάρει και θα το εντάξει σε ένα δικό της γενικό 'καλό'. Το 'κακό' πάντως συνεχίζει να υπάρχει όχι βέβαια ως πράξη, αλλά ως πρόθεση. Σύμφωνα με αυτήν καταγράφομαι εγώ ως 'κακός' και η πράξη μου ως 'κακή'.

**Ακολουθώντας την Παθητική ερμηνεία:** μόνο 'καλό' υπάρχει· 'κακό' δεν υπάρχει, διότι προκειμένου για μία 'κακή' κατάσταση που θα μου προξενήσει κάποιος άλλος συμπολίτης μου ή θα μου επιφέρει η ζωή (αρρώστια, αναπηρία) αυτά δεν συνιστούν κάτι 'κακό', αφού τόσο ως πούμε η αρρώστια, όσο και η κακότητα του συμπολίτη μου προέρχονται από την Φύση που πάντοτε στοχεύει στο γενικό καλό. Η τέλος πάντων προκειμένου για την προσωπική επίθεση, την κακότητα δηλ. ενός συμπολίτη μου προς το άτομό μου μπορούμε να πούμε πως 'κακό' υπήρξε τουλάχιστον στην πρόθεση εκείνου να με βλάψει (Ενεργητικά). Έτσι αυτό που νοιώθω εγώ ως κακότητα του συμπολίτη μου απέναντί μου στην ουσία με την παρέμβαση της Φύσεως τροποποιήθηκε σε κάτι 'καλό' για το σύνολο. Άρα παθητικά 'κακό' δεν υφίσταται ούτε από την Φύση, αλλά ούτε και από τον συμπολίτη μου. Άρα μπορούμε πλέον να πούμε πως για τους Στωικούς στην ζωή υπάρχει μόνο το 'καλό' ως πράξη, ενώ το 'κακό' υπάρχει μεν, αλλά ως προδιάθεση, πρόθεση, που δεν πρόκειται ακόμη κι αν φτάσει επάνω μου, να το αντιληφθώ ως 'κακό', αφού η Φύση θα έχει προλάβει να το έχει μετατρέψει σε κάτι 'καλό' για το σύνολο, και φυσικά εμμέσως και για μένα.

Σύμφωνα με την «δεύτερη» ερμηνεία: Υπάρχουν σωστές και λανθασμένες ενέργειες που αντιστοιχούν σε καλές ή κακές πράξεις, χωρίς όμως την δυνατότητα να διαγράφουν και τον χαρακτήρα του ανθρώπου που τις εκτέλεσε.

## Η θέση του "κακού" στον κόσμο

Κάνοντας λοιπόν αυτές τις παρατηρήσεις οι Στωικοί φαίνεται πως τελικά δεν μπορούσαν να δεχθούν την ύπαρξη του 'κακού' στον κόσμο ως αυτόνομης παρουσίας, αφού αυτό που θεωρούμε 'κακό' μέσω της προοπτικής του όλου γίνεται και βαπτίζεται 'καλό'. Όμως τελικά αυτοί επέμεναν πως στον κόσμο υπάρχει 'κακό' με την πραγματική του αυτόνομη διάσταση. Για να το πούμε κάπως διαφορετικά, το πρόβλημα για τους Στωικούς γεννάται την στιγμή που απέδωσαν δύο διαμετρικά αντίθετες έννοιες, καλό - κακό, στον ίδιο χώρο, στην Φύση. Αυτό όμως ξεπερνιέται ως εξής: «Η Φύση έχει προικίσει το άτομο - μέρος με την ικανότητα να αποφασίζει από μόνο του για την επιλογή που θα κάνει μεταξύ καλού και κακού. Εδώ λοιπόν στην προσωπική επιλογή και απόφαση του ανθρώπου να κάνει κάτι καλό ή κακό βρίσκεται η πραγματική έννοια και των δύο, αλλά κυρίως του 'κακού' που μας ενδιαφέρει. Μπορούμε λοιπόν να μιλάμε για 'απόλυτο καλό ή κακό', δηλ. όντως τέτοιο, μόνο στην αρχική του επιλογή εκ μέρους του ανθρώπου. Αμέσως μετά και τα δύο, αλλά κυρίως το 'κακό' έρχεται η Φύση και το εντάσσει μέσα σε ένα δικό της σχεδιασμό περί γενικού 'καλού', άρα το μετατρέπει από 'κακό' σε ένα εν δυνάμει 'καλό'<sup>14</sup>». Μόνο έτσι μπορούμε να καταλάβουμε το πώς εννοούσαν οι Στωικοί ότι στον κόσμο υπάρχει 'όντως κακό', που τελικά είναι κι αυτό 'καλό'. Πάντως κατά την γνώμη τους το 'κακό' λειτουργεί ευεργετικά, διότι αν δεν υπήρχε το κακό, δεν θα αξιολογούσαμε το καλό<sup>15</sup>.

## Είναι τελικά ελεύθερος ο άνθρωπος;

Από ό,τι έχουμε δει μέχρι τώρα, φαίνεται πως ο άνθρωπος δεσμεύεται από τις επιταγές της Φύσεως, του 'Παγκόσμιου Λόγου'. Αν απολαμβάνει κάποιες ελευθερίες, αυτό το οφείλει κυρίως στην διάθεση που θα έχει κάνοντας ή έχοντας κάνει μία πράξη. Η Φύση δεν επιτρέπει στον άνθρωπο να αποφασίζει για τις ενέργειες που πρόκειται να κάνει. Πρόκειται για μία πραγματικότητα, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται οι Στωικοί. Ορίζουν την ελευθερία του ανθρώπου με ένα δικό τους προσωπικό συλλογισμό.

Η θέση τους είναι πως κάθε πράξη του ανθρώπου είναι συνέπεια μιας 'εντυπώσεως' και μιας 'εσωτερικής' αντιδράσεως, και σ' αυτό συμφωνεί και ο Αριστοτέλης<sup>16</sup>. Άρα και οι δύο τους συμφωνούν πάνω στο ότι ελεύθερος είναι ο άνθρωπος εκείνος που πάνω σε ένα εξωτερικό ερέθισμα δεν εμποδίστηκε από κανένα εξωτερικό παράγοντα να σκεφτεί όλες τις δυνατές αποφάσεις της δεδομένης στιγμής· είχε δηλ. την δυνατότητα αντί να πάρει την Α θέση (που τελικά πήρε) να έπαιρνε την Β, ή μία άλλη. Να δώσουμε ένα παράδειγμα για να φανεί καλύτερα αυτό που εννοείται εδώ από τους Στωικούς:

*«Ας φανταστούμε ένα άνθρωπο ίδιας ή και μεγαλύτερης δύναμης με εμένα που κινείται μέσα στον δρόμο. Εγώ πάω και τον χτυπώ· αυτός φυσιολογικά αγανακτεί και μέσα του δημιουργείται η επιθυμία να αντιδράσει στο ερέθισμα που του προξένησα, στο χτύπημά μου. Αντίδραση στο ερέθισμά μου σημαίνει ότι αυτός μέσα σε δευτερόλεπτα καλείται να πάρει μία απόφαση ανάμεσα σε ορισμένες δυνατές την στιγμή εκείνη λύσεις, να μερικές: α) να γυρίσει και να φύγει, β) να καλέσει την αστυνομία, γ) να μου ανταποδώσει το χτύπημα, δ) να με βρίσει· όμως επειδή είναι δειλός, ντροπαλός εκ χαρακτήρος αποφασίζει να φύγει».* Ας δούμε πώς πήρε αυτήν την απόφαση: τις σκέφτηκε όλες, όμως αναλογιζόμενος την δειλία του πήρε την (α). Όσο κι αν φαίνεται παράξενο έκανε αυτό ακριβώς που ήθελε. Κανείς δεν τον εμπόδισε να σκεφτεί όλες τις άλλες· τις σκέφτηκε, αλλά πήρε την (α), διότι αυτή του φάνηκε πιο συμβατή με τον χαρακτήρα του, με τον εαυτό του, και έστω κι αν φαίνεται ότι του την επέβαλε η δειλία του, δεν παύει να την πήρε ο ίδιος με δική του ευθύνη και εσωτερική επιλογή. Ο άνθρωπος αυτός ήταν ελεύθερος, διότι κανένα **εξωτερικό στοιχείο** δεν τον εμπόδισε την δεδομένη στιγμή να **σκεφτεί την όποια απόφαση ήθελε** από τις τέσσερις· και αστυνομικό τμήμα βρισκόταν εκεί κοντά, και πιο δυνατός ήταν από μένα, και φωνή είχε ώστε να με βρίσει. Ήταν ελεύθερος, διότι πήρε μία απόφαση που ταίριαζε στην εσωτερική του φύση, στην δειλία του χαρακτήρα του, και την πήρε ο ίδιος για τον εαυτό του, κι όχι κάποιος άλλος γι' αυτόν. Ελεύθερος είναι εκείνος που έχει την δυνατότητα να σκέφτεται όλες τις δυνατές λύσεις και αντιδράσεις εκ μέρους του, και κατόπιν να του παρέχεται η πρακτική εφαρμογή όλων αυτών των λύσεων ανεξάρτητα από το ποιά τελικά και για ποιούς προσωπικούς λόγους πήρε αυτήν που πήρε.

Σύμφωνα λοιπόν με τους Στωικούς είναι άστοχο να ρωτήσουμε: *«είχε άραγε αυτός ο άνθρωπος την ελευθερία να αρνηθεί την θέση (α), και να ακολουθήσει μία άλλη;»* Και είναι άστοχο διότι η θέση (α), όπως και κάθε θέση, είναι συνέπεια της εσωτερικότητας του ανθρώπου, που με την σειρά της είναι συνέπεια του παγκό-



σμιου λόγου· ο παγκόσμιος λόγος τον έκανε δειλό, οπότε τον έχει προγραμματίσει να δρα και να κινείται με βάση αυτήν την δειλία. Μη νομίζει κανείς ότι αυτός ο άνθρωπος είναι δεσμευμένος· αντιθέτως είναι εντελώς ελεύθερος. Και ο Αριστοτέλης, αλλά και οι Στωικοί συμφωνούν ότι ελεύθερος είναι εκείνος που δρα, παίρνει μία θέση (α) εσκεμμένα, κατόπιν σκέψεως δικής του. Αυτό σημαίνει ότι ναι μεν πήρε ήδη προκαθορισμένη θέση (α), αλλά κατόπιν σκέψεως και υπολογισμού δικού του. Ήταν ελεύθερος να σκεφτεί όποια λύση υπήρχε, και πράγματι υπήρχαν τέσσερεις. Δεν μπόρεσε όμως να αγνοήσει την (α), διότι του την επέβαλλε η εσωτερικότητά του.

Ο άνθρωπος είναι όντως ελεύθερος για τους Στωικούς, έχει όμως μία ελευθερία διαφορετική από αυτήν που εμείς δίνουμε στον όρο. Για μας ελευθερία σημαίνει να κάνει κανείς ό,τι θέλει αγνοώντας όχι μόνο το εξωτερικό, αλλά και το εσωτερικό του περιβάλλον. Θεωρούμε πως ελεύθερος είναι εκείνος που μπορεί και αγνοεί τον εσωτερικό του κόσμο, την φύση του, και να συγκρούεται μαζί της. Μία τέτοια ελευθερία όμως για τους Στωικούς είναι αδιανόητη, δεν χωρά στο νου τους, διότι όπως έχουμε δει γι' αυτούς η Φύση, ο κόσμος είναι ενοποιημένος, ώστε τίποτε να μη έχει μία εντελώς ανεξάρτητη, 'ελεύθερη' με την δική μας ερμηνεία παρουσία και δράση.

Κατά την γνώμη τους ο άνθρωπος όντας δημιουργήμα του παγκοσμίου λόγου βρίσκεται σε μία συνεχή αλληλεπίδραση με το σύμπαν γύρω του. Ό,τι θα του συμβεί είναι πράγματα που δεν μπορεί να τα αποφύγει, δεν είναι ελεύθερος να τα απομακρύνει από πάνω του. Επίσης και η όποια απόφαση θα πάρει πάνω σ' αυτά τα γεγονότα που θα του συμβούν και θα τον προκαλέσουν είναι, ή θα είναι, αποτέλεσμα της εσωτερικής του κατασκευής, που κι αυτή με την σειρά της είναι συνέπεια της παρουσίας του παγκοσμίου λόγου πάνω του. Τότε όμως πού βρίσκεται η ελευθερία του ανθρώπου;

Αυτή δεν βρίσκεται στο αν κατά πόσον μπορεί να αποφύγει μία κατάσταση πάνω του· δεν βρίσκεται στο αν μπορεί να πάρει όποια απόφαση θέλει πάνω στο ερέθισμα που δέχεται, διότι είναι σίγουρο πως και την συγκεκριμένη κατάσταση θα την δεχτεί αναπόφευκτα, αλλά και την δεδομένη απόφαση θα πάρει (ας πούμε την θέση 'α')· και είναι αναπόφευκτα και τα δύο, διότι η μεν κατάσταση είναι συνέπεια της παγκοσμίου τάξεως, αλλά και η απόφαση (α) που θα πάρει είναι κι αυτή αποτέλεσμα του παγκοσμίου λόγου, ο οποίος τον κατασκεύασε 'έτσι' ως χαρακτήρα, κι όχι 'αλλιώς'. Τότε πού βρίσκεται η ελευθερία του; Αυτή βρίσκεται σε δύο στοιχία, το πρώτο έχει να κάνει με το καθαρά τυπικό της υποθέσεως, δηλ. με το γεγονός ότι ο άνθρωπος αυτός πήρε μόνος του την συγκεκριμένη απόφαση (α)· βρίσκεται όμως και στον τρόπο με τον οποίον θα αντιδράσει, θα δραστηριοποιηθεί απέναντι στην ήδη ειλημμένη απόφαση (α). Δηλ. προκειμένου για τον άνθρωπο της ιστορίας μας τον θεωρούμε 'ελεύθερο' γι' αυτούς τους εξής δύο λόγους: 1<sup>ο</sup>) διότι την απόφαση την σκέφτηκε και την πήρε μόνος του, και 2<sup>ο</sup>) διότι έχει την 'ελευθερία' να μεταχειριστεί αυτήν του την απόφαση με τον τρόπο που ο ίδιος ήθελε, δηλ. μπορούσε να σηκωθεί και να φύγει χαρούμενος ή λυπημένος, νοιώθοντας ότι έκανε κάτι 'καλό' ή 'κακό'. Και να προσέξουμε ότι σ' αυτές τις συγκεκριμένες αντιδράσεις του δεν έχει προκαθοριστεί ούτε προγραμματιστεί από τον παγκόσμιο λόγο· από τον παγκόσμιο λόγο έχει προκαθοριστεί μόνο ο χαρακτήρας του και η απόφαση που θα πάρει την συγκεκριμένη στιγμή (αυτό είναι το τι 'κάνω'). Το πώς θα αντιδράσει κατόπιν σ' αυτήν την απόφασή του, είναι κάτι που επαφίεται στον ίδιον εντελώς ελεύθερα (αυτό είναι το τι 'θέλω'). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίον βλέπουμε τον άνθρωπο να παίρνει άλλη απόφαση, κι άλλη τελικά να είναι αυτή που θέλει.

<sup>1</sup> Η έννοια της "σταθεράς" υπάρχει δεδομένου ότι οι παράγοντες που διαμορφώνουν την "γνώση" στον άνθρωπο είναι εκτός της ανθρώπινης παρεμβάσεως· πρόκειται για ζητήματα που τα "διαχειρίζεται" ο "Λόγος". Μία ενίσχυση του Στωικού "Διεθνισμού".

<sup>2</sup> Η "υλικότητα" του σημαινομένου αυτού έγκειται στο ότι αποκωδικοποιείται μέσα μου ως μία "πιστή" αναπαράσταση της "υλικής" πραγματικότητας του εξωτερικού χώρου.

<sup>3</sup> Το συμπέρασμα στην πρόταση (3) αληθεύει για τους Στωικούς διότι ήδη πιο μπροστά αληθεύει ως "ορισμένη" πρόταση του "είναι" η απόδοση της υπόθεσης στην πρόταση (1).

<sup>4</sup> De Stoic. Repugn. 1042e

<sup>5</sup> Cic. Acad. 1,39

<sup>6</sup> De Stoic. Repugn. 1042e

<sup>7</sup> De Fato 39-44

<sup>8</sup> Εδώ παρουσιάζονται δύο αίτια στην κίνηση των όντων μέσα στην φύση. Το πρώτο είναι αυτό που προκαλείται από την διαδοχική, αιτιοκρατική παλμική κίνηση του σύμπαντος. Η "συνοχή" του εξωτερικού χώρου, το σφιχτό δέσιμό του είναι εκείνο που ευθύνεται ώστε να προκαλούνται "διαδοχικές" αιτιοκρατικές κινήσεις στον χώρο. Δεν αρκεί όμως μόνο αυτή η εξήγηση για τους Στωικούς. Προκειμένου να εκλογικευθεί η κίνηση του όντος επικαλούνται και την δική του "εσωτερική" αντίδραση. Τι εννοούν; Αν μία κίνηση εξωτερική (διαδοχική, παλμική) φτάσει σε ένα ας πούμε κύλινδρο, τότε αυτός φαίνεται να μην έχει άλλη επιλογή από το να συμμορφωθεί με την εντολή αυτήν. Όμως ενδέχεται να κινηθεί "πρόθυμα ή απρόθυμα" αναλόγως της εσωτερικής του αντιδράσεως. Το σίγουρο βέβαια είναι ότι θα κινηθεί οπωσδήποτε.

<sup>9</sup> Και στην "Ψυχολογία" των Στωικών βλέπουμε να υπάρχουν τα δύο αίτια της κινήσεως. Η Φύση στέλνει στο όν τα οπτικά ερεθίσματα και το καλεί σε μία "κίνηση" (δηλ. απόφαση). Το όν είναι τρόπον τινά δεσμευμένο στην πρόσκληση - πρόκληση του εξωτερικού χώρου που είναι η Φύση, ο Θεϊκός λόγος. Όμως εδώ επεμβαίνει η "δική μου" κρίση, άποψη (Το 5ο στάδιο, ο διαλογισμός). Βλέπουμε πως και εδώ το εξωτερικό ερέθισμα μιας και προέρχεται από τον θεϊκό λόγο είναι αυτό που θα ασκήσει την μέγιστη επιρροή στην απόφαση του όντος. Όμως επιζητείται και η συγκατάθεση της δικής του "γνώμης", η οποία δεν θα παίζει καθοριστικό ρόλο, αλλά θα δώσει σίγουρα, θα προικίσει το όν με μία προδιάθεση.

<sup>10</sup> Μία πολύ σωστή και συνεπής ενέργεια εκ μέρους των Στωικών, διότι έχει μία συνέχεια στην όλη λογική τους. Είδαμε πως δέχονται δύο κινήσεις στην Φύση, μία εξωτερική του θεϊκού λόγου, και μία εσωτερική αντίδραση -αντανάκλαση του όντος με βάση την φύση του (που και πάλι βέβαια είναι συνέπεια του θεϊκού λόγου). Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο κινήσεις η εξωτερική είναι δεδομένη, σίγουρη και σταθερή. Η εσωτερική είναι ρευστή, και σύμφωνα μ' αυτήν κρίνεται το όν. Είδαμε επίσης πως δέχονται δύο κινήσεις στην ψυχή του ανθρώπου, μία εξωτερική μέσω των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος (που στην ουσία πρόκειται για την Φύση, τον Θεϊκό λόγο), και μία εσωτερική (που προέρχεται από το ηγεμονικό, την αρετή του ανθρώπου, δεδομένη, σίγουρη ως προερχόμενη από την Φύση, τον θεϊκό λόγο. Τώρα στην περίπτωση της Ηθικής του ανθρώπου ομοίως οι Στωικοί βρίσκουν δύο κινήσεις καθώς τους χαρακτηρίζει όπως είπαμε μία συνέπεια στην όλη λογική τους. Μία κίνηση είναι αυτή που εκδηλώνεται ως πράξη και είναι η ενέργεια του ανθρώπου έτσι όπως αυτή θα εκφραστή προς τα έξω με τα μέσα επικοινωνίας που αυτός διαθέτει (χέρια, πόδια, στόμα). Μία δεύτερη είναι αυτή που θα εκφραστή ως "προδιάθεση, πρόθεση" και είναι η εσωτερική άποψη, η εκτίμηση και κρίση που έχει ο άνθρωπος για την ενέργεια που πρόκειται να κάνει. Τώρα η έννοια της "ηθικότητας" εξαρτάται από τις προδιαθέσεις του, από την εσωτερική κίνηση. Και τούτο διότι αυτή έχει την ελευθερία να παρουσιάζει ποικιλία στην ποιότητά της, στην μορφή της. Η εξωτερική ενέργεια, πράξη του ανθρώπου είναι δεσμευμένη από τον θεϊκό λόγο.

<sup>11</sup> De Fin. 3,20-1 Long p.296

<sup>12</sup> Διογ. Λαέρτ. 7,108

<sup>13</sup> Cic. De Fin. 5,16

<sup>14</sup> Κλεάνθης, Ύμνος στον Δία, στχ. 16

<sup>15</sup> Πλούτ. περὶ κοινῶν εννοιῶν 1065b

<sup>16</sup> Περί ψυχῆς 3,10-11